

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

Махмут УТЕМУРАТОВ

**ЎЗБЕКИСТОН ТАРКИБИДА
ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ТАШКИЛ ТОПИШНИНГ НАЗАРИЙ,
ТАРИХИЙ, СИЁСИЙ-ҒОЯВИЙ
АСОСЛАРИ**

Тошкент-2005

ТДЮИ Ўқув-услубий Кенгашининг 2005 йил 26 майдаги 9-сонли қарорига кўра ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия этилган.

Утемуратов М.А. “Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон Республикаси ташкил топишининг назарий, тарихий, сиёсий-ғоявий асослари”/Масъул муҳаррир: ю.ф.д.,проф. Ҳ.Б.Бобоев –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2005. –60 бет.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги

Масъул муҳаррир: юридик фанлари доктори,
профессор **Ҳ.Б.Бобоев**

Такризчилар: юридик фанлари доктори,
профессор **М.М.Файзиев**
юридик фанлари номзоди,
М.К.Нажимов

Ушбу ўқув қўлланмада Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгач, унинг таркибида бўлган Қорақалпоғистоннинг мақоми суверен республика даражасига кўтарилишида ва бу мақомнинг Ўзбекистон томонидан муҳофаза этилиши, Қорақалпоғистон давлат суверенитети тўғрисидаги Декларациясининг, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши ҳамда Қорақалпоғистоннинг Конституциявий ҳуқуқий тизими ҳақида батафсил сўз юритилади. Шу билан бирга Қорақалпоғистон давлатчилигининг шаклланиши ва тараққиётида ғоявий омилларнинг аҳамияти, иқтисодий омилларнинг ўрни ҳамда сиёсий – ижтимоий тузумдаги ўзгаришлар каби масалалар ёритилган.

Мазкур ўқув қўлланма давлатчилик масалалари билан қизиқувчи барча талабаларга, илмий ходимларга ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

© Махмут Утемуратов.

©Тошкент Давлат юридик институти, 2005 йил.

Кириш

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги ва миллий истиқлолга эришиши халқимиз қалбини чексиз ғурур ва ифтихорга тўлдирди. Унинг асрий орзу-истаги XX аср охирига келиб рўёбга чиқди. Истиқлол Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон таркибида ўз суверенитетини қўлга киритишига асос бўлди. Чунки ўзбек халқи билан қорақалпоқ халқи қадим замонлардан буён катта бир ҳудудда бирга яшаб, бир дарёдан сув ичиб, бирга меҳнат қилиб, ташқи душманларга қарши биргаликда озодлик курашлари олиб борган халқлар ҳисобланадилар.

Бу икки халқнинг қадимий тарихи уларда кўп йиллар мобайнида бир-бирларига нисбатан ўзаро қардошлиқ фазилатларини мужассамлантирди ва ўзаро биродарлик муносабатларини чуқур илдиз оттирди.

Бу мамлакатимиз халқларининг асрлар давомида қарор топган тақдир бирлиги ва қардошлигини кўрсатади. Ҳақиқатан ҳам, Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек, «Ўзбекистоннинг истиқболи – Қорақалпоғистоннинг истиқболи, Қорақалпоғистоннинг истиқболи – Ўзбекистоннинг истиқболи, десак хато бўлмайди»¹.

Собиқ иттифоқ даврида кам сонли халқларга бўлган эътиборнинг етарли эмаслиги туфайли Қорақалпоғистон ҳам тараққиёт даражаси энг паст бўлган ўлкага айланиб қолган эди. Шу боис сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий тараққиёт борасида тўпланиб қолган муаммоларни ҳал этишда энг адолатли йўл танланди, яъни ягона замин, ягона маконда яшаб келган ўзбек ва қорақалпоқ халқлари ўз тақдирларини абадий бирликда кўришди. Қорақалпоқ халқи миллий давлатчилик асосларини куришда том маънодаги сиёсий, иқтисодий мустақилликка ўзбек халқи билан биргаликда эришди ва ўзининг порлоқ келажагини ўрнатишга киришди.

Бошқа ҳар қандай халқ каби, қорақалпоқ халқи ҳам ўзига хос суверенитетга эга бўлиб, бу суверенитет миллий давлатчилик тўғрисидаги масала ечимини ҳал қилиш вазифасини ҳам назарда тутди. Олтмиш йилдан зиёд вақт мобайнида Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон таркибида бўлиши унинг тарихий тақдирида ҳам ўчмас из қолдирди. Ўзбек ва қорақалпоқ халқининг биродарларча муносабатига ягона тарихий ва этник илдизлар, жўғрофий яқинлик, маданият ва тил бирлиги катта таъсир кўрсатди. Бу халқлардаги тарихий мушта-

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т., 2000. – Б. 103.

раклик ва умумийлик уларнинг ягона бир давлатда бирга яшаш истагини белгилаб берди. Собиқ иттифоқ тизими даврида Қорақалпоғистоннинг ҳуқуқий мақоми мухтор республика доирасида таърифланарди. Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, Қорақалпоғистоннинг мақоми мухтор республикадан суверен республика даражасига кўтарилди.

Айни шу ўринда қорақалпоқлар миллий давлатчилигининг шаклланиш тарихига назар ташласак, биз биринчи навбатда қорақалпоқларнинг миллий давлатчилиги дастлаб мухтор вилоят сифатида, сўнгра автоном республика сифатида Ўзбекистон ССР таркибига кирганлиги ва кейинчалик Ўзбекистон таркибида 1990 йил 14 декабрда давлат суверенитетини эълон қилганлигини кўрамиз.

Шуни таъкидлаш керакки, Қорақалпоғистон жамоатчилигининг Ўзбекистон таркибида давлат мустақиллиги ва республика мақомининг ҳуқуқий асосга эга бўлишига интилишини ўзбек халқи ва Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов қўллаб-қувватладилар.

1990 йилнинг 1 декабрида И.А.Каримов Қорақалпоғистон Республикаси халқ ноиблари, жамоат ва давлат органлари, уруш ва меҳнат фахрийлари билан Нукус шаҳрида бўлиб ўтган анжумандаги нутқида кўпчилик зиёлилар, давлат ва жамоат фаоллари Қорақалпоғистон Автоном Республикаси Олий Кенгашининг давлат суверенитети тўғрисида декларация қабул қилиш тўғрисида мурожаат қилаётганликларини таъкидлади. Президент Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон таркибида давлат суверенитетига эга бўлиш тўғрисидаги бу истагини ўша дамлардаёқ ҳеч иккиланмай астойдил қўллаб-қувватлаган эди.

Ниҳоят, бу масала «Ўзбекистон Республикасининг Давлат суверенитети тўғрисида»ги декларацияда, «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги конституциявий қонунда, шунингдек, «Қорақалпоғистон Республикаси Давлат суверенитети тўғрисида»ги декларацияда ҳуқуқий ифодасини топди.

Шундай қилиб, 1990 йил 14 декабрда Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгашининг IV сессиясида «Қорақалпоғистон Республикаси Давлат суверенитети тўғрисида» декларация қабул қилинди.

Ушбу муҳим ҳужжат суверен Қорақалпоғистон давлатчилигининг барпо этилишида муҳим ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилди. Қорақалпоғистон Автоном Совет Социалистик Республикаси кейинчалик суверен Қорақалпоғистон Республикаси деб номлана бошлади.

Декларация Қорақалпоғистон Республикасининг давлатчилик мақомини янада ривожлантиришга кенг йўл очиб берди. У Қорақалпоғистон суверен республикасининг янги Конституциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш учун муҳим ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилди. Унинг Қорақалпоғистон Республикасининг «Давлат суверенитети» деб номланган 1-моддасида ҳам: «Қорақалпоғистон Ўзбекистон Республикаси таркибига кирадиган суверен демократик республикадир»², – деб белгилаб қўйилган. «Асосий Қонунимиз, – дейди Ислом Каримов, – Ўзбекистон таркибидаги Қорақалпоғистон Республикасининг мақомини тан олади ва унинг суверенитетини муҳофаза этади»³.

Ҳар икки республика ўртасидаги сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Конституцияларида ўз аксини топди. Натижада икки томонлама ҳурмат асосида қорақалпоқ халқининг ўз тақдирини ўзи белгилаш, мустақил тараққиёт ҳамда миллий давлатчилигини мустаҳкамлашдаги роли ошди. Келажакка қатъий ишонч билан қарашга, олис истиқболни яратишга кафолат берадиган ҳуқуқий мақомга эга бўлди.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси – Қорақалпоғистон Республикасини ўз таркибига олган унитар шаклдаги давлат. Шу билан бирга, Ўзбекистоннинг давлат тузилишида федерализмнинг баъзи жиҳатлари ҳам мавжуд. Қорақалпоғистон Республикасининг муайян давлат суверенитетига эгаллиги ана шулар жумласидандир.

Қорақалпоғистон мустақиллигининг Ўзбекистон Республикаси томонидан кафолатланиши ва муҳофаза қилиниши билан боғлиқ назарий ва амалий масалаларни очиб бериш ва илмий жиҳатдан исботлаш ҳамда миллий давлатчиликнинг шаклланиши ва ривожланишига оид ҳолатларни тадқиқ этиш ҳозирги кундаги долзарб масалалардан ҳисобланади.

Қорақалпоғистон давлатчилигининг турли жиҳатлари доимий равишда тарих ва ҳуқуқ фанларида илмий тадқиқот объекти бўлиб келган. Аммо мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон давлатчилигининг шаклланиши ва ривожланиши муаммолари ҳуқуқшунос олимлар, сиёсатшунослар, файласуфлар ва шу соҳа бўйича ихтисослашган мутахассислар ҳозирги кунгача алоҳида монографик ва комплекс тарзда деярли ўрганилмаган муаммодир.

---

² Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси. – Нукус, 1998. – Б. 11.

³ Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т., 1996. – Б. 98.

Қорақалпоғистон давлатчилигига оид масалаларни ўрганган етакчи олимлардан А.А.Азизхўжаев, П.А.Айтниёзов, Л.М.Ахунджанов, А.А.Аъзамхўжаев, Қ.Н.Джумабаев, Я.М.Дусумов, И.Ж.Жалилов, Ш.И.Жалилов, З.М.Исламов, С.Камалов, М.М.Мирхамидов, З.Ю.Муқимов, С.Д.Ниетуллаев, Х.Т.Одилқориев, С.А.Ражабов, А.Х.Саидов, К.Сарибоев, Х.С.Сулаймонова, С.С.Султонов, У.Т.Таджиханов, Б.У.Таджиханов, А.Тулаганов, Ж.Тошқулов, А.С.Турсунов, К.У.Умарова, М.М.Файзиев, Э.Х.Халилов, Г.Эрниязова, О.Э.Эшонов, Ш.З.Ўразаев, Е.Д.Қутибаева, М.Х.Ҳакимов, О.Т.Хусанов каби олимларнинг асарларини алоҳида қайд этиб ўтмоқ жоиз⁴.

Сўнгги йилларда мустақил Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон давлатчилигининг шаклланиши ва ривожланишига бағишланган бир қатор илмий ва оммабоп мақолалар яратилди⁵. Қорақалпоғистоннинг давлатчилиги, давлат суверенитети тўғрисидаги маълумотлар конституциявий ҳуқуқ фани доирасида яратилган дарсликлар, ўқув қўлланмалари⁶, Конституцияга шарҳларда⁷ ўз ифодасини топган.

---

⁴ Қаранг: *Аззамхўжаев А. А.* Правовые основы государственной независимости Республики Узбекистан. – Т., 1993; *Азизхўжаев А. А.* Давлатчилик ва маънавият. – Т., 1997; *Айтниёзов П.* Қорақалпоғистон – суверен давлат. – Нукус, 1993; *Ахунджанов Л. М.* Становление и развитие национальной государственности Республики Каракалпакстан. – Т., 1992; *Джумабаев К. Н.* Теория разделения властей: история и современность. – Т., 1997; *Жалилов Ш. И.* Кучли давлатдан кучли жамият сари: тажриба, таҳлил, амалиёт. – Т., 2001; *Исламов З. М.* Проблема власти: её понимание, назначение, социальная ценность. – Т., 2003; *Қутибаева Е. Д.* Органы исполнительной власти Республики Каракалпакстан. – Нукус, 1992; *Ниетуллаев С. Д.* Совершенствование государственного строительства в Республике Каракалпакстан: опыт и проблемы. – Нукус, 1993; *Одилқориев Х. Т.* Ўзбекистоннинг янги Конституцияси ва ҳокимиятлар тақсимланиши принципи. – Т., 1993; *Саидов А. Х.* Мустақиллик қомуси. – Т., 1993; *Саидов А., Таджиханов У., Тошқулов Ж.* Мустақиллик ва ҳуқуқий мафкура. – Т., 1995; *Таджиханов Б. У.* Ўзбекистон Республикаси: суверенитет, миллий давлатчилик ва Конституция. – Т., 2002; *Таджиханов У. Т.* Ўзбекистонда мустақил давлатчиликнинг ҳуқуқий-маънавий муаммолари. – Т., 1996; *Тошқулов Ж.* Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан (XVII–XIX асрлар). – Т., 1996; *Тулаганов А. Т.* Давлат ҳокимиятининг вакиллик ва ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини ташкил этиш. – Т., 2002; *Умарова К.* Политическая культура народов Узбекистана и Каракалпакстана: исторический опыт формирования. – Нукус, 1995. *Файзиев М. М.* Мустақиллик нима? – Т., 1992; *Эрниязова Г.* Конституционные основы развития Каракалпакстана. – Нукус, 1992; *Ўразаев Ш. З.* Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. – Т., 1994; *Хусанов О. Т.* Ўзбекистон Республикасининг давлат органлари. – Т., 1996.

⁵ Қаранг: *Қутибаева Е. Д.* Закондотельство об органах государственной власти // Ҳаёт ва қонун. – 1996. – № 12. – С. 81–82; *Унинг ўзи.* Ижро ҳокимияти тизимининг ривожланиш муаммолари // Ҳаёт ва қонун. – 1998. – № 11. – Б. 88–91; *Бердиев Е. Т.* Конституционно-правовые основы организации деятельности Жоқарғы Кенеса Республики Каракалпакстан // Ёш олимлар илмий тўплами. – 2003. – № 3. – Б. 21–24.

⁶ Қаранг: *Таджиханов У., Одилқориев Х., Саидов А.* Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи. – Т., 2001; *Қаюмов Р. К.* Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи. – Т., 1998; *Ниетуллаев С. Д.* Каракалпакстан Республикасының конституциялық ҳуқуқи. – Нукус, 1996.

⁷ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституцияга шарҳ. – Т., 1995; Ўзбекистон Республикаси Конституцияга шарҳ. – Т., 2001; Каракалпакстан Республикаси Конституцияга шарҳ. – Нукус, 2001.

§ 1. Қорақалпоғистон давлатчилигининг шаклланишида назарий ва тарихий омиллар ўрни

Истиқлол йиллари янги мустақил Ўзбекистон билан ўз тақдири ва келажагини биргаликда кўрган Қорақалпоғистоннинг ҳам миллий давлатчилиги пойдеворини барпо этиш соҳасида пухта ва жиддий иш олиб борилган давр бўлди. Қорақалпоғистон тарихида биринчи марта бутунлай янги шароитларда сиёсий-иқтисодий ва маънавий ислохотлар, кенг қамровли янгиланишларнинг амалга оширилиши йирик тарихий ва ижтимоий ҳодиса бўлди. Демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш борасидаги саъй-ҳаракатлар бу ишларнинг энг муҳими ҳисобланади.

Албатта, қорақалпоқ давлатчилигининг бундай муҳим ва буюк натижаларига эришишининг асосларига эътибор берадиган бўлсак, авваламбор, биз қорақалпоқ давлатчилигининг ривожланиш босқичларини ўрганиб чиқиб, унинг ҳозирги кундаги давлатчилик тузилиши кўп асрлар мобайнидаги курашнинг, интилишларнинг натижаси эканлигининг гувоҳи бўламиз.

Қорақалпоғистон давлатчилигининг ривожланиш босқичлари ҳозирги кунга қадар ўзининг ҳуқуқий томондан тўла илмий тадқиқот даражасига кўтарила олмаяпти. Хусусан, Қорақалпоғистон давлати ва ҳуқуқи тарихи ҳозирги даврга қадар ўз олдига алоҳида фан сифатида ишлаб чиқилмаганлиги сабабли биз Қорақалпоғистоннинг қадимги ва ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий ривожланишига, ҳуқуқига ҳозирги давр қараши билан баҳо беришимиз қийин.

Шундай бўлса ҳам Ўрта Осиё халқлари (ҳозирги Марказий Осиё) тарихини, Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихини ўрганиб, Ўрта Осиё (ҳозирги Марказий Осиё) да яшаб ўтган бошқа барча халқлар сингари қорақалпоқ халқи ҳам ўзининг тарихий ривожланиш босқичига эгаллиги ўзига хос ижтимоий-сиёсий босқичлардан ўтганлигининг гувоҳи бўламиз.

Қорақалпоқларнинг қадим даврларда доимий давлатчилиги бўлганми, деган саволга ҳозирга қадар аниқ исботланган илмий ҳулоса йўқ. Лекин айрим тарихий фактларга (далилларга) таянган ҳолда, ривожланиш босқичининг айрим даврларида доимий давлатчиликнинг, давлат шаклидаги бирлашмаларнинг мавжуд бўлганлигини кўриш мумкин.

Масалан, Аҳмонийлар даврида буюк Эрон подшоси –Кир II устидан ғалабага эришган массагетлар подшоси Тўмариснинг давла-

ти, унинг кучли ҳарбий демократик давлатчилигининг бўлганлигидан далолат беради.⁸

Бу давлатнинг этник келиб чиқиши, жойлашган ўрни, ҳарбий-демократик тизими ва дафн этиш, урф-одат дастурлари қорақалпоқларнинг ота-боболарига (аждодларига) жуда ҳам яқинлиги ҳақида ҳам тарихий талқинлар мавжуд.⁹

Бу давлатларнинг ижтимоий-сиёсий тузилиши, ҳуқуқ тизимлари ҳақида бизга етиб келган маълумотлар йўқ. Фақатгина профессор С.П.Толстов қадимги давр тарихчилари Геродот (милоддан аввалги VI-V асрлар) ва Страбон (милоддан аввалги I аср) ёзиб қолдирган қўлёзмаларидан фойдаланган ҳолда ўша даврнинг оила-никоҳ муносабатлари ва урф-одат меъёрлари ҳақида илмий хулоса қилган.¹⁰

Шундай бўлса ҳам, биз бир нарсага эътибор беришимиз керакки, тарихдан бизга маълум бўлган қора бўриклилар ёки қорақалпоқлар X асрда ўзларининг ватани бўлган Амударё бўйларида (соҳилларида) ўғуз, бижанак қавмлари қолдиқларининг бирга қўшилиши натижасида пайдо бўлган халқ.¹¹

XII аср рус солномаларида «чёрные клобуки», мўғуллар тарихида «қора малақайли», шарқ манбларида «қора бўркили» деб аталган қавм ҳақида маълумот қолдирган. Бу номлар қорақалпоқларга тегишли эканлиги маълум.

Қорақалпоқ сўзининг келиб чиқиши ҳақида турли хил тахминлар бор. Масалан, «қулпоқ» сўзи қорақалпоқ тилида соч, хайдар (кокил) маъносини беради.

Демак, «Қорақалпоқ» сўзи қорақулпоқлилар сўзидан келиб чиққан дейишади.

Шарқшунос олим П.П. Иванов Абдулфазл Байҳақийнинг «Тарихи Байҳақий» китобини ўрганиб, XII асрдаги Хоразмшоҳлар лашкарида «Қалпоқ» исмли лашкарбоши бўлганлигини, бироқ, бу «Қалпоқ» атамасининг лашкарбошига даҳли йўқлигини, ўша пайтлардаги таомилга кўра ўзи бошқарувчи халқ номи берилишини алоҳида таъкидлайди. Шундай қилиб, олим «қалпоқлар» маънодош «қалпоқ» этноними XI асрда Орол бўйларида яшаган деган фикрга келади.¹²

⁸ С. Камалов, А. Кошанов «Қарақалпақстан тарийхы», Н., «Билим», 1993 йил, 33-34 бет.

⁹ Толстов С.П. «Древнейшие юго-западные связи в экогенезе каракалпаков», советская этнография, №2, Москва, 1971 год, страница 5-37.

¹⁰ Ишанов А., и др., «История гос. и права», Т., «Фан», 1964, 7-бет.

¹¹ С. Камалов, А. Кошанов. «Қарақалпақстан тарийхы» Нукус, «Билим», 1993 йил.

¹² Тулепбергел Каипбергелов «Қарақалпақнама» китобидан

XIV асрдаги тарихчи Эн-Нувейрининг асарида половец қипчоқларнинг 11 қавмининг номи келтирилган. Шунинг ичида «қора бўрклилар» ҳам бор.

Қорақалпоқларнинг аниқ номи илк бор шайбонийлар сулоласида 1583-1598-йилларда ҳукмронлик қилган Абдуллахон II нинг сиғноқдаги Зиёвуддин мақбарасига 1598 йилда берган ёрликномасида учрайди.¹³

Абдуллахон II бу ёрликномасида Сиғноқ атрофида яшайдиган ҳар хил уруғлар қаторида қорақалпоқ халқининг номи тўлиқ келтирилган.

П.П.Ивановнинг фикрича қипчоқ қавмларининг таркибига кирган ўғўз-бижанаклар— «қора бўрклилар» қипчоқларга аралашиб йўқ бўлиб кетмаган, аксинча алоҳида этник бирлик бўлиб яшаган ва сўнгра Олтин Ўрданинг парчаланган даврида «қора телпаклилар» (чёрные шапки) номини сақлаб келган ва ушбу ном билан улар бутунлай халқ бўлиб шаклланган. XII-XIII асрлардаги қипчоқларнинг иттифоқида бўлганлиги қорақалпоқларнинг халқ бўлиб шаклланишида яна ҳам ўзининг таъсирини ўтказган.¹⁴

XVI асрга келиб бир неча қабилалардан иборат қорақалпоқ халқи ташкил топади. Улар дастлаб олти қабилалардан иборат бўлган. Булар: қипчоқ, кенагас, хитой, манғит, қўнғирот, муйтен қабилалари эди.

Юқорида санаб ўтилган қабилалар ўзбекларнинг ҳам йирик қабилаларидан ҳам бўлиб, улардан таркиб топган қорақалпоқлар ўз навбатида 130 дан ортиқ уруғларга бўлинган. Бу уруғлар қуйидаги иккита катта гуруҳни ташкил этган:

1. Қўнғирот иттифоқи;

2. Ўн тўрт уруғ иттифоқи. Бу икки иттифоқ бирикиб қорақалпоқ халқини ташкил этган.

Қорақалпоқ давлатчилигининг ташкил топиши XVI асрнинг 80-йилларига тўғри келади. Дастлаб, қорақалпоқлар Нуғой хонлиги таркибида бўлади. Манғитлар саркори Идигу (Едигей) ва унинг отаси бошчилигида тузилган Нуғой (Манғит) хонлиги XIV асрнинг 2-ярмида Итил (Волга) ва Ёйиқ (Урал) дарёлари оралиғида ташкил топган. 1613 йил Нуғойлар қалмоқлар ҳужумига дучор бўладилар. Бунинг натижасида қалмоқлар Волга ва Урал дарёларининг қуйи оқимидаги ерларни қорақалпоқлардан тортиб оладилар. Ўз ерларидан

¹³ Тулепберген Каипбергенов «Қарақалпақнама» китобидан

¹⁴ С.Камалов, А.Кошанов «Қарақалпақстан тарихи», Нукус, «Билим», 1993 йил, 119-бет.

ажралган Нуғойлар ғарбга Қрим тарафга кўчишга мажбур бўлганлар. Нуғойларнинг Олти ул улуси Шарққа, Орол денгизи бўйларига келиб ўрнашадилар.

XVII асрда қорақалпоқлар Сирдарёнинг ўрта ва юқори оқимларида ҳам кўпаяди.¹⁵ Бу худудлар халқ орасида «Ота юрти Туркистон» деб аталиб, иқтисодий ва маданий маркази Сирдарёнинг ўрта оқимидаги Туркистон шаҳри бўлган. Жанубий томони «юқори қорақалпоқлар» деб аталиб Бухоро хонлигига яқин бўлган, унинг шимолий томони «қўйи қорақалпоқлар» деб аталиб кичик жуз қозоқлари билан яхши бўлган.

1714 йили Сирдарё бўйларида яшовчи қорақалпоқлар Эшимхон (Эшмухаммад) бошчилигида ўз давлатчилигини тузадилар. Уларнинг бу давлатлари Волга бўйи қолмоқлари ва қозоқ хонлари билан чегарадош эди. XVIII асрнинг 20-йилларида Жўнғор қалмоқларининг Сирдарё бўйи қорақалпоқларига ҳужуми бошланди. Бунинг натижасида, қорақалпоқлар қозоқларга қўшилиб, бир гуруҳи Орол тарафга, бир гуруҳи Фарғона водийсига келиб ўтроқлаша бошлайди.

1723 йили Сирдарёнинг ўрта оқимида жўнғорлар босқинидан кейин «юқори» ва «қўйи» қорақалпоқларга бўлиниш тезлашиб кетди.

Қорақалпоқлар қозоқларнинг кичик жуз хонларига иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан тобе бўлган. Ҳужжатларда XVIII асрда қорақалпоқ хонлари орасида Кучакхон, Табурчак султон деганлари бўлгани эслатилади. 1709 йили Табурчак султоннинг ўғли Қойиб султон Ирис Муҳаммад қорақалпоқ подшоси (Рисмамбет) бўлган. Қозоқ хонлари қорақалпоқларни ўзларининг бийлари, бойлари ва руҳонийлари орқали бошқарганлар.

1743 йили “қўйи” қорақалпоқлар рус фуқаролигига ўтганидан сўнг кичик жуз хони Абулхайрхон томонидан қаттиқ ҳужумларга учрайди ва қорақалпоқлар Сирдарёдан Янгидарёга (Жаңадарёга) қараб оммавий кўчиш бошланади. Кичик жузга қарашли бўлган “қўйи” қорақалпоқларнинг бир қисми “юқори” қорақалпоқларга қараб, кўпчилик қисми эса жанубий-ғарбий томонга, Хиванинг чегараларига Қувондарё билан Янгидарёдаги (Жаңадарё) оралиғидаги худудларга ва Амударёнинг дельтасига кўчиб ўрнаша бошлайдилар.

Қорақалпоқлар Янгидарё (Жаңадарё) бўйларида яшаган даврида XVIII асрнинг бошидан бошлаб оролли-ўзбеклар билан яқин алоқада бўлади, улар билан тил бириктириб Хива хонларига, қозоқ султонларига қарши мустақиллик учун жанглар олиб борган.

---

¹⁵ С. Камалов, А. Кошанов «Қарақалпақстан тарийхы», Нукус, «Билим», 1993 йил, 124-бет.

Янгидарё (Жаңадарё) бўйларида яшаган қорақалпоқлар 1740-йилдан XIX асрнинг бошига қадар Хива хонларидан ва қозоқ султонларидан мустақил ўзларининг давлат шаклидаги катта иттифоқига эга бўлганлар.¹⁶

XVIII асрнинг 70-йилларидан бошлаб Хива хонлиги қорақалпоқ ерларини ўзига бўйсундириб олиш учун тўхтовсиз хужумлар қилади ва 1811 йилдан бошлаб, Сирдарё қорақалпоқларнинг ота-боболари бўлиб ҳисобланадиган Амударёнинг қўйи оқимидаги ва Янгидарёдаги (Жаңадарё) қорақалпоқлар Хива хони Муҳаммад Раҳим қошида умуман бира тўла қўшиб олинди ва Амударёнинг икки томониغا ўрнашди.

Қорақалпоқ уруғларини бошқариш бий ва унинг оқсоқоллари қўлида бўлган эди. Уруғ бийларини Хива хони тайинлар ва унинг мансабга тайинланганлигини тасдиқловчи ёрлиқ берилар эди. Бийлар қўл остидаги уруғларнинг истаган аъзосига айби учун жазо берар, ўзларига ёққан одамларига тортиқ ва ҳадя инъом қилар эдилар. Хива хонининг алоҳида ишончини қозонган бийларнинг ваколоти янада кенгайтирилиб, алоҳида мурруват кўрсатилган. Ҳар бир уруғ ва қабилалардан жангавор отрядлар тузилар, бу отрядларга қорақалпоқ ҳарбий бошлиқларидан ташқари Хива ҳарбийларидан юз бошилар тайинланар эди.

XIX асрнинг ўрталарида бутун қорақалпоқ уруғларини бошқариш, солиқлар ундириш, ҳарбий хизматни ўташ мажбуриятларига доир ишларни янада тартибга солиш мақсадида беклар беги тайинланган. Айрим туманларни идора қилиш учун эса хон ўзининг қариндош-уруғлари ва ишончли одамларини қорақалпоқлар яшайдиган қўйи Амударё ва Оролбўйи ҳудудларига жўнатиб турганлар. Шунингдек, уларга ердам бериш учун қозиларни ҳам қўшиб юборганлар. Мусулмончилик асосларини қорақалпоқ халқи орасида мустаҳкамлаш учун эса Хивадан рухонийлар гуруҳларини жўнатганлар. Уларга қорақалпоқларнинг истеъдодли ёшларини Хива мадрасаларига жўнатиб туриш вазифаси ҳам юклатилган эди.

Тарихий-этнографик адабиётларда “Амударёлик”, “Хивалик”, “Хоразмлик” қорақалпоқлар деб ном олган ушбу гуруҳ ҳозирги Қорақалпоғистон суверен Республикасининг асосий халқини ташкил этади.

XIX асрнинг 1-ярмига келиб, қорақалпоқлар ижтимоий ҳаётида катта ўзгаришлар содир бўла бошлайди.

---

¹⁶ Камалов. С. “Қарақалпаки XVIII-XIX веках” стр. 53-57-63.

XIX аср ўрталарига келиб, қорақалпоқлар ўзларининг шаҳарларига асос сола бошладилар.

Чор Россияси Ўрта Осиёни бутунлай босиб олишни яқунлагандан кейин, қорақалпоқларнинг ижтимоий ҳаётида, давлат бошқарувида анча ўзгаришлар юз берди.

Қорақалпоқлар жойлашган худудлар Туркистон генерал губернаторлигининг Сирдарё вилояти Амударё бўлими деб юритилди ва унинг пойтахти Петро-Александровск шаҳри деб белгиланди (ҳозирги Тўрткул шаҳри).

Амударё бўлими ўз навбатида, уездларга бўлинган. Ҳар бир уезд ўз таркибидаги шаҳар, қишлоқлари билан уезд ҳокимига бўйсинган. Уезд бошлиғи вилоят ҳарбий губернатори тавсияси билан генерал губернатор томонидан тайинланган.

Уездлар бир неча участкаларга бўлиниб идора қилинган участкаларни кичик унвондаги ҳарбий зобитлар бошқарган (поручик, штабс-капитан). Улар участка приставлари сифатида “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида Низом”да тилга олинади. Участка (бўлим) приставлари ҳарбий бошқарувнинг сўнгги кичик бўғини эди. Улардан сўнг маҳаллий қуйи маъмурий масалалар турган.

Қорақалпоқларнинг Шўро тўнтаришига қадар давлатчилик ривожланишининг, сиёсий-бошқарув институтларининг кўчайган даври сифатида XIX асрнинг иккинчи ярмида Хива хонлиги таркибида Россия протекторатини тан олган даврини кўрсатиш мумкин.

Туркистон ўлкаси таркибидаги қорақалпоқларнинг сиёсий тузуми 1886 йили Россия ҳукумати томонидан қабул қилинган «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом»га мувофиқ тартибга солинган.¹⁷

1918-1921 йилларда Туркистон автоном республикасининг, 1920 йилда Хоразм ва Бухоро Халқ Республикаларининг ташкил топиши Ўрта Осиё халқлари тарихида муҳим даврлар бўлиб ҳисобланади.

Туркистон, Хоразм ва Бухоро Республикаларининг ўзаро ҳамкорлиги натижасида маданий, хўжалик ва давлат қурилиш соҳасида катта ютуқларга эришилди, бу ўз навбатида, халқларнинг миллий давлат чегараланишида ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди.

1920 йил 28 апрелда Ўрта Осиё КП(б) Марказий Қўмитасида Муваққат Комиссия тузилиб, унинг таркибидаги кичик комиссиялар ўзбек, туркман, қозоқ, қирғиз, тожик, қорақалпоқ халқларининг давлатчилик тузуми тўғрисидаги масала бўйича иш олиб борди. 1924

¹⁷ Положение об управлений Туркестанского края. 1886 г. Полное собр. Законов Российской империи. Т.Х.

йил 10 майда ушбу Комиссия Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланишини ўтказиш кераклиги тўғрисида қарор қабул қилди. Жумладан, қорақалпоқ туманларини Хоразмдан ажратиб чиқариш масаласи ҳам кўриб чиқилди.

Миллий давлат чегараланиши натижасида Қорақалпоғистон автоном вилояти таркибига қўйидаги ҳудудлар киритилди:

а) Аввалги Амударё вилояти ҳудудлари;

б) Хоразм Совет Социалистик Республикасининг Хўжайли ва Қўнғирот туманлари.

Ҳудудий жиҳатдан вилоят 4 округга бўлинган: Тўрткўл, Чимбой, Хўжайли, Қўнғирот.

Тўрткўл округи, ўз навбатида, 7 волостликка бўлинган: Бийбозар, Сарибий, Тўрткўл, Шайхаббас, Валий, Мингбулоқ, Томди;

Чимбой округи 9 волостликдан иборат бўлган: Давқара, Кегейли, Кўкўзек, Қўнғирот, Наупир, Нукус, Талдик, Чимбой ва Жанабазар.

Хўжайли округи 6 волостликка бўлинган: Каратерак, Қипчок, Хитой, Маузан, Мискатин, Хожаярламиш.

Қўнғирот округига 4 волостлик кирган: Қизилжар, Ханяп, Мўйноқ, Тахмакатинская.

Қорақалпоқ автоном вилоятининг тузилиши билан Шўро тўнтаришига қадар икки бўлак бўлиб яшаган қорақалпоқ халқи марказлашган ҳокимият мавжуд бўлган ўз давлатчилигига эга бўлди.

Автоном вилоят шакли қорақалпоқ халқи миллий давлатчилигининг илк кўриниши ҳисобланади.

Айни шу вақтдан бошлаб Қорақалпоғистон давлатчилигининг ривожланиш жараёнини биз ҳуқуқий жиҳатдан илк бор қўйидаги даврларга бўлишни лозим топдик. Улар қўйидагича: 1925-1932 йиллар, 1932-1990 йиллар, 1990 йилдан –ҳозирга қадар.

1925 йил 12-19 февралда Тўрткўл шаҳрида бўлиб ўтган Қорақалпоғистон автоном вилояти Советларининг биринчи съезди «Қорақалпоғистон автоном вилояти Қозоғистон АССР таркибида ташкил топганлиги тўғрисида Декларация» қабул қилди ва «Қорақалпоқ халқининг миллий давлатчилиги» ташкил этилганлигини қонуний расмийлаштирди¹⁸.

Қорақалпоғистоннинг автоном вилоят бўлиб тузилиши аввалги иккига бўлиниб яшаган қорақалпоқ халқининг бирикиб, доимий

---

¹⁸ Л.М.Ахунджанов. Становление и развитие национальной государственности Республики Каракалпакстан. Т. «Ўзбекистан» 1992. стр.55.

давлатчиликнинг ташкил топиши Қорақалпоғистоннинг давлатчилик ривожланиши босқичидаги энг муҳим ва зарур босқич десак бўлади.

Қорақалпоғистон давлатчилигининг ривожланишидаги кейинги босқич 1932-1990 йилларга тўғри келади.

1932 йил 5 мартда Қорақалпоғистон автоном вилояти Ижроия Қўмитасининг Пленумида Қорақалпоғистон автоном вилоятини бевосита РСФСР таркибига кирадиган автоном республика қилиб тузиш тўғрисидаги таклифи қабул қилинди.

Қорақалпоғистон меҳнаткашларининг эрки ва тилаги билан ВЦИК Президиуми Қорақалпоғистон автоном вилоятини Қорақалпоғистон автоном республикасига айлантириш тўғрисида тарихий қарор қабул қилди.

1932 йилнинг 25 майида Тўрткўлда Қорақалпоғистон Автоном Совет Социалистик Республикасининг 1-ташкилий съезди бўлиб ўтди.

Биринчи ташкилий съездда Қорақалпоғистон Республикасининг Марказий Ижроия Қўмитаси ва ҳукумати тузилди.

ҚҚАССР Марказий ижроия қўмитасининг раиси бўлиб Кўптилеу Нурмухамедов, Халқ Комиссарлар Советининг раиси этиб Қосим Авезовлар сайланди.¹⁹

Қорақалпоғистон автоном вилояти Қорақалпоғистон АССР бўлиб мустақамлангандан кейин кўп ўтмасданок унинг биринчи Конституцияси ишлаб чиқилди.

1932 йил 3 декабрдан Қорақалпоғистон АССР депутатлар Совети Марказий Ижроия қўмитасининг 2-сессияси унга тақдим этилган конституция лойиҳасини кўриб чиқди ва тасдиқлаш учун Бутунроссия Марказий Ижроия қўмитаси ва Советларнинг Бутунроссия съездида тақдим қилди.²⁰

1932 йилги Асосий қонун 6 бўлим, 7 боб ва 100 моддадан иборат эди. Ушбу Асосий қонун ҚҚАССР олий органлари СССР ва РСФСР олий органлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни аниқлаб берди.

Умуман ҚҚАССРнинг 1932 йилги Конституциясида ҚҚАССРнинг давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг иш фаолияти принциплари ва унинг ҳуқуқий статуси (мақоми) илк бор белгиланди.²¹

---

¹⁹ ЦГА РК. Ф. 139. С.40.

²⁰ С.Д.Ниетуллаев «Қарақалпақстан Республикасынын Конституциялык ҳуқықы». Ноқис., «Билим.», 1996 йил 16-бет.

²¹ С.Д.Ниетуллаев. «Қарақалпақстан Республикасынын Конституциялык ҳуқықы». Ноқис., «Билим.», 1996 йил 22-бет.

1936 йилги СССР Конституциясига мувофиқ Қорақалпоғистон АССР РСФСР таркибидан чиқарилиб, Ўзбекистон Республикаси таркибига киритилди. Бунга асосий сабаб қилиб кўйидагиларни кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, ушбу масала 1924 йилги Ўрта Осиёда ўтказилган миллий давлат чегараланиши вақтида ҳам кўрилиб, Ўзбекистон ССР ҳукумати Қорақалпоғистон вилоятини ўз таркибида қолдириш тўғрисида таклиф қилган эди.

Иккинчидан, Ўзбекистонда Қорақалпоғистон Республикасининг асосий қишлоқ хўжалик маҳсулотини пахтачиликни ривожлантириш бўйича катта индустриялик база бўлиб, бу ҳолат пахтачилик саноатини бир марказдан бошқаришни енгиллаштирар эди.

Учинчидан, оролик ўзбеклар қадим замонлардан буён Амударёнинг икки бўйида яшовчи қорақалпоқлар билан сиёсий, маданий ва бошқа соҳаларда ўзаро муносабатларда бўлишган. 1936 йилги 23 июнь Тўрткўл шаҳрида бўлиб ўтган фаоллар йиғилишида ҚҚАССРнинг Ўзбекистонга қўшилишини бутун халқ бир овоздан маъқуллади.

1937 йил 20 мартада ҚҚАССР Советларининг III махсус қурултойида Конституция қабул қилинди.

Қорақалпоғистон АССРнинг Асосий қонуни 1937 йилнинг сентябрда Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитасининг Президиуми томонидан тасдиқланди.

Ушбу Конституцияга мувофиқ, мамлакатдаги аввалги бир қанча қонун чиқарувчи органларни ўз ичига жамлаган съездлар Совети тизими тарқатилиб, унинг ўрнига бирдан-бир қонун чиқарувчи органи қилиб ҚҚАССР Жўқорғи Совети белгиланди.

Жўқорғи Совет автоном Республиканинг ҳукуматини-Халқ Комиссарлари Советини тузиш ваколатига эга бўлди.

Халқ Комиссарлар Совети Жўқорғи Совет олдида, сессиялар даври оралиғида унинг Президиуми олдида ҳисобот берган ва ўз навбатида Халқ Комиссарларининг иш фаолиятини бошқарадиган ва назорат қиладиган бўлган.

Қорақалпоғистон АССРининг иккинчи Конституцияси Жўқорғи Советнинг IX чақириқ навбатдан ташқари 1978 йили 29 майда бўлиб ўтган 8-сессиясида қабул қилинди. Халқ депутатларининг сайлов тартиби Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан тартибга солинса депутатларнинг статуси (мақоми) тўғрисидаги масала ҳам Республиканинг ўз қонунчилиги билан тартибга солинди. Шунинг

ўзи ҚҚАССР статусининг кенгайганлигини кўрсатиб турибди. Асосий Қонунда Қорақалпоғистоннинг Олий ҳокимият органлари, Министрлар Кенгаши ва маҳаллий ҳокимият ва ижроия органларининг ваколатлари ҳам бироз кенгайтирилди.

Умуман Қорақалпоғистон АССРнинг 1978 йилги Конституцияси бундан олдинги Конституциялар сингари ўша даврдаги маъмурий буйруқбозлик, тоталитар тузумнинг ёрқин мисоли бўлди.

Юқоридан амалга оширилган бир ёқлама режалаштириш, оз сонли халқларга бўлган эътиборнинг сустлиги туфайли Қорақалпоғистон Собиқ Иттифоқ таркибидаги тараққиёт даражаси энг паст бўлган ўлкага айланди.

Иттифоқ ҳукуматнинг айби билан қийинчиликлар чуқурлашди, муаммолар устига муаммолар туғилди. Экологик ҳалокат юзага келди. Амударё сувининг ифлосланиши ва Орол денгизининг қуриши билан боғлиқ бўлган муаммолар пайдо бўла бошлади.

80-йиллар охири ва 90-йиллар бошларида тўпланиб қолган бундай сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий тараққиёт борасидаги муаммолар тизимини ҳал этишда энг адолатли йўл танланди: ягона заминда яшаб келган ўзбек ва қорақалпоқ халқлари ўз тақдирларини абадий бирликда кўришди. Қорақалпоқ халқи миллий давлатчилик асосларини қуришда, ҳамда том маънодаги сиёсий ва иқтисодий мустақилликка ўзбек халқи билан бирга эришди ва ўзининг порлоқ келажagini яратишга киришди.

Қорақалпоғистон давлатчилигининг ривожланишидаги кейинги босқич 1990 йилдан – хозирга қадар даврни ўз ичига олади. Ўзбекистон ўз давлат мустақиллигини қўлга киритгач, Қорақалпоғистон АССР Республикаси мустақил Ўзбекистон таркибидаги суверен Қорақалпоғистон Республикаси мақомини олди. Бу табиий ҳодиса эди. Чунки асрлар мобайнида қорақалпоқлар билан ўзбек халқи ўртасида дўстлик, қардошлик муносабатлари қарор топган, турмуш тарзлари ва дунёқарашларида муштараклик вужудга келган. Орол-бўйи кенгликларида қадимий ўзбек ва қорақалпоқ аجدодлари бирликда яшаб, меҳнат қилишди ва ўзларининг тараққиёт йўлларини босиб ўтишди.

Қорақалпоғистон жамоатчилигининг Ўзбекистон таркибида давлат мустақиллигини ҳуқуқий асосга эга бўлишга интилишини Президент Ислам Каримов қўллаб-қувватлади. 1990 йил 14 декабрда Қорақалпоғистон республикаси Олий Кенгашининг IV сессиясида

"Ўзбекистон Республикаси таркибида Қорақалпоғистон Республикаси суверенитети тўғрисида" Декларация қабул қилинди.

Ҳар икки республика ўртасидаги сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий соҳалардаги муносабатлар Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам ўз аксини топди. Натижада икки томонлама ҳурмат асосида қорақалпоқ халқининг ўз тақдирини ўзи белгилаш, мустақил тараққиёт ҳамда давлатчилиқни мустаҳкамлашдаги роли ошди.

Қорақалпоқ давлатчилиғи ўз тараққиёти тарихида ана шундай адолатли демократик имтиёзларга эга бўлди. Шу билан бирга, у суверен республиканинг давлат рамзларга эга бўлди. Жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 14 декабрда бўлиб ўтган XI сессиясида Қорақалпоғистон Давлат байроғи, 1993 йил 9 апрелда бўлиб ўтган XII сессиясида Давлат герби, 1993 йил 4 декабрда бўлиб ўтган XIV сессиясида Давлат мадҳияси тасдиқланган эди. Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясига мувофиқ 1994 йил 25 декабрда Олий Кенгаши ўрнига муқобиллик асосида республика парламенти Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ташкил этилди. Жўқорғи Кенгеснинг 1995 йил 11 январда Нукус шаҳрида бўлиб ўтган биринчи чақириқ биринчи сессиясида Жўқорғи Кенгес Раиси, унинг ўринбосари, мандат комиссияси, 8 кўмита раислари ва унинг аъзолари сайланди. Айни пайтда депутатлар Республика қонунчилиқ тизимини яратишда фаол иштирок этмоқдалар.

Мустақиллик туфайли қорақалпоқ халқининг жуда кўп кадриятларини қайта тиклаш имкониятига эга бўлинди.

Миллий маданият ва маънавиятнинг ривожланиши ва қайта тикланиши натижасига, қорақалпоқ халқининг классик шоирлари Бердақ, Ажиниёз боболар ижодий меросларининг тўла тикланишига, азиз хотираларининг улуғланишига йўл очиб берилди.

Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон маданий ҳаётида ҳам жиддий ўзгаришлар амалга оширилди.

Республикада Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси ва Бадиий Академиялари филиаллари, Қорақалпоғистон Давлат Университети, қатор институтлар ҳамда замонавий лицей, касб-хунар мактаблари ва коллежлар фаолият кўрсатмоқда.

Мамлакатимизнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётига кўшаётган муносиб ҳиссаси, мураккаб экологик шароитга қарамасдан, ҳаётнинг кўплаб соҳаларида юқори натижаларга эришаётгани, юртимизда яшаётган барча миллат ва элатлар ўртасида дўстлик ва

тотувликни мустаҳкамлаш, миллий қадриятларни асраб авайлаш ва бойитиш, ёш авлодни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш борасида шаҳар аҳли амалга ошираётган катта ишларни инобатга олиб ҳамда 70 йиллиги муносабати билан Нукус шаҳрини «Дўстлик» ордени билан Президент фармонига биноан мукофотланиши бу юртбошимизнинг, Ўзбекистон ҳукуматининг нафақат Нукус шаҳрига, балки бутун қорақалпоқ халқига бўлган ғамхўрлиги ҳисобланади.

Юртбошимизнинг Нукус шаҳрининг 60 йиллигида "Ўзбекистон тақдири—бу Қорақалпоғистон тақдирidir, ўзбек халқининг келажаги қорақалпоқ халқининг келажагидир" деган сўзлари, шунингдек Нукус шаҳрининг 70 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги «Ўзимни нафақат ўзбек, балки қорақалпоқ халқининг ҳам фарзанди деб ҳисоблаш менга ҳар доим куч-қувват ва қанот бағишлайди»- деб таъкидлаб ўтиши Қорақалпоғистон халқини мустақилликни мустаҳкамлаш ҳамда табиий қийинчиликларга қарамасдан ривожланиш йўлидан янада илдам ҳаракат қилишга, буюк келажак йўлида ҳормайтолмай меҳнат қилишга ундайди.

Демак, мустақил Ўзбекистон Республикаси таркибида Қорақалпоғистон давлатчилигининг шаклланиши ва ривожланиши муаммоларининг назарий ва тарихий, сиёсий-ғоявий асослари ўрни нимадан иборат эканлигига аҳамият берган ҳолда, унинг Қорақалпоғистон давлатчилигининг мустаҳкамланишида асосий омил эканлиги очиб берилди.

§ 2. Қорақалпоғистон давлатчилигининг тараққиётида ғоявий омиллар аҳамияти

Шаклланаётган миллий истиқлол мафқураси миллатимизнинг асрий анъана ва урф-одатларини, ўзлигимизнинг асосий хусусиятларини мужассамлаштириб, жамиятимиз, мамлакатимиз ўз олдига қўйган эзгу муддао ва вазифаларни аниқ-равшан акс эттирмоғи зарур. Токи ҳар бир ватандошимиз биз қандай жамият, қандай давлат, қандай тузум барпо этмоқдамиз, унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий асослари нималардан иборат, деган саволларга жавоб топа олсин.

Давлатимиз раҳбари Ислом Каримовнинг асарларида, хусусан, “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” китобида бу масалалар чуқур илмий асосда, атрофлича ёритилган.

Бизнинг бош стратегик мақсадимиз-бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик жамият барпо этишдир. Юртимизда яшайдиган барча инсонлар учун миллати, тили ва динидан қатъи назар, муносиб ҳаёт шароити яратиб бериш, ривожланган демократик мамлакатлардаги каби қафолатланган турмуш даражаси ва эркинликларни таъминлаш давлатимиз сиёсатининг мазмун-моҳиятини ифодалайди.²²

Ушбу стратегик мақсадлар жамият ҳаётининг барча соҳаларига дахлдор бўлган қўйидаги бир қатор вазифаларни амалга оширишни тақозо этади.

Маънавий соҳада стратегик мақсадлар:

Маънавий қадриятларимизни илм-фан ва тараққиёт ютуқлари билан бойитиб бориш, ўзлигимизни чуқурроқ англаш, миллий ғоя ва истиқлол мафқураси тамойилларини халқимизнинг қалби ва онгига сингдириш, муқаддас динимиз ва тарихимизни сохталаштириш, улардан сиёсий мақсадларда фойдаланишга йўл қўймаслик – бу борадаги асосий вазифаларимиздир.

Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок, - дейди Ўзбекистон Президенти, - аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди.

Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдиз-

²² Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда”. Т., «Ўзбекистон» 1999 йил 5 бет.

ларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз. Халқимиз сиёсий мустақиллик ва озодликни кўлга киритгач, ўз тақдирининг чинакам эгаси, ўз тарихининг ижодкори, ўзига хос миллий маданиятининг соҳибига айланди.²³

Қорақалпоқ халқи ўтмиш тарихини чуқур ва мукамал билган ҳолдагина ўз халқининг ва миллатнинг тарих сабоқларидан ўзига тегишли ва зарур хулосалар чиқариб олади.

Президент Ислом Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асарида, “ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади”²⁴, деган ғоятда муҳим фикр мавжуд.

Туби бир, чақаси минг ўзбек ва қорақалпоқ халқи ушбу қадим табаррук, муқаддас тупроқда камолга келган Ал-Беруний, Ал-Хоразмий, Нажмиддин Кубро, Султон Увайс Бобо, Ҳаким ота Сулаймон Боқирғоний, Бердақ, Кунхожа ва Ажиниёз сингари боболаримиз билан фахрландилар.²⁵

Шунинг учун ҳам ҳозирги пайтда Ватан тарихи ва маданияти, жўғрофияси ва иқтисоди, шунингдек, халқнинг озодликка, эркинликка эришиш йўлида муҳим рол ўйнаган ғоявий омилларига катта эътибор қаратилмоқда.

Айнан шу тариқа қорақалпоқ халқининг тарихига назар соладиган бўлсак, агар ўтмишда қорақалпоқ халқи сингари ўзига хос тарихга эга бўлган халқни топиш мушкулдир. Қорақалпоқ халқи бу дарбадарликда у ердан бу ерга кўчманчилик қилган, феодал босқинчилар томонидан қувғинликда эзилган халқ тарихидир. Сони жиҳатидан кам аҳоли ҳисобланган, тарқоқ уруғларга эга бўлган, феодал хонлар томонидан бир-бири билан доимо уруш қилган, йўқчиллик, камбағалликда эзилган қорақалпоқ халқи муайян бир миллий ҳудудга эга бўлган давлатини туза олмади ва кўшни феодал давлатлар томонидан талон-тарожлик объекти бўлиб қолди. Бердақ "Бўлган эмас" номли шеърида қорақалпоқларнинг бир ерда 100 йилдан ортиқ тура олмаганликлари ва бу бошқалар томонидан қувғинга олинганлиги ҳақида ёзади. Россия империясига қўшилиш ҳам қорақалпоқларга ўзаро иноқлик келтирмади. Халқнинг бир қисми эса Хива хонлиги зулмидан эзилди.

²³ Қаранг: Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон», 1997, 137-138 бетлар.

²⁴ Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998 йил.

²⁵ Қаранг: Тимур Камалов. Тақдиримиз ҳам, келажакимиз ҳам бир. «Еркин Қорақалпоқстан» газетаси 2000 йил 14 декабр № 148 (17430) сони 1 бет.

XVIII асрнинг бошлариданоқ орол бўйларини ўзига бўйсундирган Хива хони Шерғозига қарши 1723 йилда қорақалпоқлар Шохтемир бошчилигида қўзғолон кўтардилар.

70-йилларга келиб Янгидарё (Жанадарё) бўйларидаги қорақалпоқлар ўз озодлиги учун юргизган ҳаракатларида ўз ичидаги қабилалараро низолари оқибатида мувофаққиётсизликка учрайди. 1806-йили Орол, Қўнғирот эли Тўрамурод Сўфи бошчилигида мустақил бўлишга ҳаракат қилган. Ўшанда барча қорақалпоқ халқининг бийи мартабасига кўтарилган Ойдўстбий Хива хони томонида туриб қўзғолоннинг аёвсиз бостирилишига қатнашган.

Кейинчалик Хива хони Муҳаммад Раҳимхон I ўлганидан сўнг, унинг ўрнига бўлган Аллоқулхон зулмига қарши 1827-йили қўзғолон кўтарилди. Қўзғолонга қорақалпоқларнинг энг бадавлат тоифасига мансуб Ойдўстбий бошчилик қилган. Ушбу қўзғолон халқ ёдида сақланиб қолиб, у ҳақда шеър ва дostonлар яратилган. Ойдўстбий халқнинг хонга норазилигидан ва қўзғолондан фойдаланиб, барча қорақалпоқларни Хивадан бўлиб олиб, уни мустақил қилиб бошқармоқчи бўлади. Лекин буни барча қабилаларининг бошчилари ёқлагани ва кенг кўламдаги халқ ҳаракати бўлмаганлигидан шунингдек, Ойдўстбийнинг олдин халқига қилган хиёнати сабабли қорақалпоқлар уни қўллаб-қувватламади ва қўзғолон тез орада аёвсиз бостирилди.

1855-йили қорақалпоқларнинг қулдовли қабиласидан бўлган Олакўз лақабли машҳур Эрназарбий бошчилигидаги қўзғолон бошланиб, қорақалпоқларнинг Хива хонлигига бундан буён бўйсунмаслигини эълон қиладилар. Эрназарбий руслар таъсирида бўлган қозоқ уруғ бошлиқларидан бири Зарликни хон қилиб кўтариш ва натижада Россия тобелигида яшашга мойиллиги кучли бўлган гуруҳлар паноҳида бўлишга интилмоқда эди.

Россия империяси худди мана шу қабилладаги қўзғолон ва ҳатти-ҳаракатларни нафақат пул маблағлар билан, балки ҳарбий ёрдам юбориш билан ҳам қўллашга уринаётган эди.

1856-йили Саид-Муҳаммадхон тахтга ўтиргач, Эрназарбий томонидан кўтарилган Қозоқдарё қўрғонига ҳужм қилади ва 1856-йили 12 июнида Эрназарбийни Хива хонига сотилган қариндоши Шонқи отиб ўлдиради ва шу билан қўзғолон аёвсиз тарзда бостирилади.

XVIII-XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқ халқининг мустақилик учун юргизган курашларини, ўз замонидаги жамиятнинг ижтимоий тартибларини, унинг сиёсий тузумини қаттиқ танқид

қилиб ўз асарларида баён этган қорақалпоқ халқининг буюк шоирлари ва мутафаккирлари, уларнинг номлари бугунги кунда ҳам ардоқланади.

Қорақалпоқлар-эрксевар халқ. Шунинг учун ҳам улар доимо ўз эрклари учун озодлик курашини олиб борганлар. Маълумки, қозоқ хони Абулхайрга қарши олиб борилган урушда қорақалпоқлар енгилиб қолган эди. Бу мағлубият натижасида улар азоб-уқубатларга дучор этилган. Хусусан, Сирдарё бўйларидаги қорақалпоқлар ҳар ёққа тарқаб кетганлар. Мана шу машаққатли кўчишларнинг гувоҳи бўлган Жиен-Жиров (1730-1784) ўзининг “Дарбадар эл” номли достонини яратган эди.

Қорақалпоқларнинг ўз замонидаги таниқли шоирларидан бири Кунхожа Иброҳим ўғли (1799-1830) ўзининг “Ўроқчилар”, “Оқ қомиш”, “Чўпонлар”, “Унутмасман” ҳамда “Туя экансан” каби шеърлари халқ орасида кенг тарқалган бўлиб, уларда қорақалпоқ халқининг Хива хонлиги тобелигига тушиб қолган давридаги оғир аҳволи, эрксиз турмуши ҳамда Хива хони устидан кулишлари ўз ифодасини топган.

Қорақалпоқ халқининг атоқли шоирлардан бири Ажиниёз Қосибой ўғлининг (1811-1878) “Бўзотов” достонида қорақалпоқ халқининг бошқа юртларга кўчиб кетишга мажбур этилганлиги катта маҳорат билан тасвирланган. Ажиниёз шоир шеърларида ватанпарварлик, инсонпарварлик ғоялари устун туради.

Бердақ айтганидек, ижтимоий тенгсизлик, зулм, оғир турмушда эзилган халқ йўқ бўлиб кетмади, ўз тили, удуми, миллий анъаналарини сақлаб қолди.

Шунинг учун Бердақ ижодида қорақалпоқ халқининг аянчли аҳволи асосий мавзу бўлиб қолди.

Бердақнинг лирик шеърларида, достонларида қорақалпоқ халқининг XVIII-XIX асрларда ижтимоий ҳаёти ўз ифодасини топган. У ўз даври воқеаларига, ижтимоий муносабатларга демократ шоир сифатида баҳо беради, асарларида тенглик, инсонпарварлик адолат ва ватанпарварлик ғояларини илгари суради.

Бердақнинг ватанпарварлик ғоялари халқ оммасининг ватанпарварлик туйғулари билан чамбарчас боғлиқ. “Алпомиш”, “Қирқ қиз” каби қорақалпоқ фольклорларида халқ озодлиги, мустақиллик ғоялари куйланади. Тенгсизлик, зулм ҳукмронлик қилган жамият қораланади. 1827-1828 йиллардаги Ойдўстбий бошчилигидаги кўзғолон, 1855-1856 йиллардаги Эрназар Олакўз бошчилигидаги кўзғолон-

лардаги асосий мақсадлар қорақалпоқ халқининг озодлик учун курашишдаги ғояларининг уйғониши эди.

"Бўлган эмас", "Омонгелди", "Ойдўстбий", "Эрназарбий" каби тарихий мавзудаги асарларида Бердақ шоир хонлар зулмига қарши курашган халқ қаҳрамонларини фахр билан куйлайди. Бердақ камбағалларнинг оғир турмушини, шафқатсиз хонлар зулмини фош қилиб, меҳнаткаш омманинг бахти ва келажаги учун фидокор курашчиларни орзу қилади. Бердақ меҳнаткаш халқнинг қашшоқлигига халқнинг тарқоқлиги сабаб эканлигини тушунди. Шеърини мушоҳадалари ва ҳаётга қарашларида Бердақ камбағалларнинг хўрланиши, эзилишига норозилик билдирди, халқ ҳаёти ҳақида қайғурди, халқнинг бахтиёр яшашини, "ҳақиқат ҳукмрон давр" ни орзу қилди.

Ватанпарварлик ғояларида Бердақ ҳар бир инсоннинг ўз халқи олдидаги бурч, мажбуриятига асосий урғу берди. "Халқ учун" номли асарида Бердақ ҳаётнинг асосий мазмуни - халққа беминнат хизмат деб ҳисоблайди. Бердақ оддий меҳнаткаш инсон ва бой феодаллар ўртасидаги Ватанга ва халққа муҳаббатдаги фарқни кўра билди ва ўз асарларида оддий меҳнаткаш инсоннинг ўз халқига, Ватанига бўлган муҳаббатини куйлайди. Бердақ асарларида Ватанни ҳимоя қилиш, мустақиллигини кўриқлаш ғоялари катта аҳамиятга моликдир. Айниқса, бу ғоялар унинг "Омонгелди", "Эрназарбий" каби асарларида яққол ўз аксини топган.

"Агар сен қаҳрамон бўлсанг, Ватанингни кўриқла, еган нонингни оқла" каби мисралари Бердақнинг Ватанга бўлган садоқатининг мисолидир. Қорақалпоқ халқ мақоли ҳам шу ҳақидадир, "Агар ҳақиқий йигит Ватан учун, халқ учун дунёга келса, халқ учун, Ватан учун жонини беради".

Бердақ ижодий меросида халққа, Ватанга муҳаббат ғоялари билан биргаликда халқлараро дўстлик ғоялари ҳам муҳим ўрин эгаллаган. Шоир бошқа миллат халқларига ҳурмат билан қараган, бошқа халқлар маданияти намоёндалари билан дўстона муносабатда бўлган. Ёшлик даврида мактаб ва мадрасаларда бўлажак шоир Шарқ адабиёти алломалари бўлган Навоий, Махтумқули, Бедил, Фирдавсий асарларини кунт ва иштиёқ билан ўрганган.

Ўз асарларида Бердақ, Аристотел, Фирдавсий, Платон каби буюк фан ва фалсафий ва ҳуқуқий фикрлар эгалари ҳақида катта ғурур ва чуқур ҳурмат билан уларни тилга олди. Бердақ агар уни Навоий, Махтумқули, Фузулийларнинг шогирди деб ҳисобласа, ўзини жуда бахтли инсон деб ҳисобларди. Бердақ ижодий фаолияти

Ўзининг халқпарварлиги билан алоҳида ажралиб туради. У ўзининг асарларида ҳар бир халқнинг ўзигагина хос бўлган ажойиб, ажралмас ҳусусиятларини ёритиб беришга ҳаракат қилди ва бошқа халқларга бўлган ўз ҳурматини намоён қилди.

Қорақалпоқ алломаси, ўз даврининг энг кўзга кўринган кишиларида бири бўлган Бердақ, ҳар бир халқнинг умуминсоний қадриятларга кўшган ҳиссасини баҳолай олди. У ҳар бир халқнинг фан, маданиятдаги ютуқларига хурсанд бўлди.

Бердақ ижодий фаолиятини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ҳеч бир халқ бошқа халқлар кўмагисиз моддий ва маънавий тараққий эта олмас экан. Шоир ўз халқини турмушда, ҳаётда бошқа халқлар тажрибасидан фойдаланишга чорлайди. Бердақ ижодида бошқа халқларга бўлган ҳурматсизликни, эътиборсизликни кўрмайсиз. Халқлар орасидаги дўстона муносабатлар унинг ижодида етакчи ўринни эгаллаган.

Бердақ асарларида қорақалпоқ, қозоқ, ўзбек, туркман халқлари орасидаги қондошлик, дўстлик муносабатлари ётади. Бердақнинг "Авлодлар" асари тарихий воқеалар солномаси бўлиб, шоир унда қорақалпоқ халқи билан Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари ҳаётидаги муштарак воқеаларни қаламга олади, қабила ва халқларнинг келиб чиқиши ҳақида ўз фикрларини баён қилади. Қадимги афсоналарга асосланган Бердақ бу асарда қўйидаги ғояни олдинга ташлайди, яъни "Энес ва Малик ака-ука қариндошлар бўлган, ҳозирги қозоқлар Энеснинг авлодлари, қорақалпоқларнинг авлоди эса Маликнинг ўғли Розихон ҳисобланган, у ёшлик йилларида узун соч қўйиб, бошига қора қалпоқ кийиб юрган ва уни "қалпоқ" дейишган. Қалпоқнинг ўғли ўзбек бўлган, ўзбекнинг ўғлидан туркманларнинг авлоди келиб чиққан.

Тўғри Бердақнинг Ўрта Осиё халқлари генезиси илмий асосланмаган, улар юқорида таъкидланганидек афсона-ривоятларга асосланган. Шунга қарамай бу халқларни қондош ака-укалар деб ўрганиш, Бердақ ижодида бошқа халқлар билан дўстона муносабатларда бўлишга туртки деб ҳисоблаймиз.

Ўрта Осиё халқлари бўлган - ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, туркманлар орасида маданияти, турмуши, удумлари, тилида катта тафовутлар йўқ. Бу халқлар бир-бирлари билан таржимонсиз гаплаша оладилар ва одатларида ҳам деярли фарқлар бўлмаган.

Шу тариқа Бердақнинг "Авлодлар" асарида Ўрта Осиё халқлари орасидаги дўстлик, қондошлик каби ажойиб туйғуларни мустаҳкам-

лашдек катта меҳнат намунаси ётади. Бу каби умуминсоний ғоялар бошқа Шарқ мутафаккирлари ижодида кам учрайди. Бу эса Бердақни буюк қорақалпоқ мутафаккирлари эканлигини яна бир исботидир.

Қорақалпоқ мутафаккирининг ҳар бир инсоннинг Ватан олдидаги бурчи ҳақидаги ғоялари ҳозир замонавий тус олмоқда. Бердақ айтганидек, кўрқоқ, сотқин, ўзини ўйлайдиган “ўғил” бўлганидан кўра халқнинг ити бўлгани яхши, у ҳеч бўлмаганда душманга акиллайди, чақирилмаган келгиндиларни қувади.

Ёшларни Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда ота-боболаримизнинг қаҳрамонликларини ўрганиш билан бир қаторда Бердақ каби улуғ алломаларнинг асарларини ўрганиш катта ўрин эгаллайди.

Шоир бутун ҳаётини она халқи хизматига бахш этди. Бердақ ижодининг характерли хусусияти – халқнинг машаққатли ҳаётини акс эттириш, бахтли келажакни ишонч билан куйлаш ҳисобланади.

Ушбу юқорида таъкидлаб ўтилган Бердақнинг ғоявий қарашлари ҳозирги кунда бизнинг қорақалпоқ халқининг ўзбек халқи билан биргаликда совет тузумининг зулм занжирларидан қутулишда ва ўзбек халқи билан ўз тақдирларини ва ўз келажagini, озодлик учун биргаликда кураши натижасида Ўзбекистон таркибида қорақалпоқ халқи озод ва бирдамликда фаровон ҳаёт кечирishiга туртки бўлган ғояларнинг пойдевори бўлди десак муболаға бўлмайди.

Мазкур ғоялар ўзбек халқининг ҳам асрлар давомида мустақиллик учун тинимсиз олиб борган кураш ғоялари билан ҳамохангдир.

Қорақалпоқ халқи ўз тақдирини, бугуни ва келажagini ўзбек халқи билан бирга кўрадилар.

Қорақалпоқларнинг қадимий тарихи ҳам ўзбеклар тарихи билан муштаракдир.

Бу муштараклик–кўнгил яқинлиги қон-қариндошлиги мустақилликдан кейин айниқса яққол кўзга ташланди, мустаҳкамланди. Хусусан, Президентимиз Ислам Каримов Қорақалпоғистонга қилган ташрифларининг бирида «Агар мени қорақалпоқ халқи ўзимнинг қорақалпоғим деб атаса бундан хурсанд бўлган бўлар эдим»²⁶ деганида қорақалпоқ халқининг қувончини кўрсангиз эди.

Қорақалпоғистонда ажойиб бир мақол бор: «Ўзбек ва қорақалпоқ – эт ҳамда тирноқ» дейишади. Дарҳақиқат, эт билан тирноқни бир-биридан айириб бўлмаганидек ҳар иккала халқ вакиллари жуда қадим-қадимдан бир-бирлари билан ўзаро мустаҳкам иқтисодий,

²⁶ Каримов И.А. "Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз". Т., "Ўзбекистон" 2000 йил 8 жилд 101 бет.

сиёсий алоқада бўлиб келганлар. Қуда-анда тутинганлар. Яхши кунларда ҳам, ёмон кунларда ҳам бир-бирларини қўллаб-қувватлашиб, тўй-маъракаларда ҳурматини жойига қўйишганлар.

Айниқса мустақиллигимиз қўлга киритилгандан кейин, бу борада катта муваффақиятлар қўлга киритилди.

Қорақалпоғистон Ўзбекистон таркибидаги суверен Республика сифатида ҳар томонлама ўсди, ривожланди. Қўлга киритилган ҳамма ютуқлар бошида ҳурматли юртбошимиз Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг шахсан ўзлари турибдилар.

1990 йил 1 декабрида Президентимиз И.Каримовнинг иштирокида Қорақалпоғистоннинг давлат суверенитети тўғрисидаги масалага бағишланган анжуманда суверенитет тўғрисида гапирилган ҳар хил фикрларни ҳам диққат билан тинглаган Президентимиз: суверенитет керакми?! Марҳамат, хоҳлаганингизча олинг! Лекин, элнинг, юртнинг бутунлигини, халқнинг оғизбирчилигини сақлаб, Ўзбекистон Республикаси билан қўлма-қўл ушлашиб, биргаликда суверен давлат бўлайлик!²⁷ – деган эди.

Жаҳон миқёсида рўй бериб турган воқеалар мамлакатлар, халқлар, давлатлар ҳавфсизлигига солинаётган таҳдидлар хилма-хил шаклларда давом этаётганлигидан далолат бериб турибди. Буларга сиёсий, жумладан, диний руҳдаги экстремизм, миллатчилик ва миллий маҳдудликни, этник, миллатлараро, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик асосидаги зиддиятларни, коррупция ва жиноятчиликни, экологик хатарларни, халқаро терроризм, наркотик моддаларни тарқатиш, қурол-яроқ савдоси муаммоларини мисол сифатида эслатиб ўтиш мумкин. «Бошқача айтганда, юқорида санаб ўтилган таҳдидлар, гарчи турли минтақаларда турлича куч билан намоён бўлса-да, инсониятда бир хилда ташвиш туғдирмоғи даркор», - дейди Президент «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида....» асарида.

Бизларнинг назаримизда инсониятга, ҳавфсизликка таҳдид солиб турган энг кучли ҳавф-хатарлардан бири- мафкуравий тазйиқлардир. Мафкуравий ҳавф-хатар асосий мақсади, туб моҳияти, ўзига хос хусусиятларга кўра инсониятга таҳдид солиб турган ҳавф-хатарларнинг бошқа турларидан жиддий равишда фарқ қилади.

Ўзбекистон келажагига, мустақиллигимиз манфаатларига катта ҳавф ва таҳдид туғдирадиган диний мутаасиблик ва ақидапарастликка, улар билан ғоявий ҳамоҳанг бўлган ваҳобийликка бефарқ

²⁷ Еркин Қарақалпақстан. 2000 жыл 18 декабрь.

қараб бўлмайди. Бу масалада асосий йўл-йўриқ, ҳуқуқий қоидалар Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган.

Қорақалпоғистон Асосий Қонуннинг 55-моддасида бу ҳақда қуйидагилар алоҳида таъкидланган: «Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти таъқиқланади. Махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш таъқиқланади».

Қорақалпоғистон Республикасининг янги таҳрирдаги «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунида белгилаб қўйилганидек, диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳолда, қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди, турли динларга эътиқод қилувчи ва уларга эътиқод қилмайдиган фуқаролар ўртасида ўзаро муроа ва ҳурмат ўрнатилишига қўмаклашади. У диний мутаассиблик ва ақидапарастликка, диний адоватларни авж олдиришга йўл қўймайди, диний конфессиялар ўртасидаги тинчлик ва тотувликни қўллаб-қувватлайди. Давлат диний ташкилотлар зиммасига ўзининг ҳеч қандай вазифасини бажаришни юкламайди. Диний ташкилотлар давлат вазифаларини бажармайди. Ўзбекистон Республикасида диний моҳиятдаги сиёсий партия ва жамоат ҳаракати тузишга ҳамда уларнинг фаолият юритишига йўл қўйилмайди.

Мазкур Қонуннинг 5-моддасида айтилишича, «диний ташкилотлар амалдаги қонун ҳужжатлари талабларига риоя этишлари шарт. Диндан давлатга ва Конституцияга қарши тарғибот олиб боришда, душманлик, нафрат, миллатлараро адоват уйғотиш, ахлоқий негизларни ва фуқаровий тотувликни бузишда, бўҳтон, вазиятни беқарорлаштирувчи уйдирмаларни тарқатишга, аҳоли ўртасида ваҳима чиқаришда ҳамда давлатга, жамият ва шахсга қарши қаратилган бошқа хатти-ҳаракатларда фойдаланишга йўл қўйилмайди. Терроризм, наркобизнес ва уюшган жинойтчиликка қўмаклашадиган, шунингдек, бошқа ғаразли мақсадларни кўзловчи диний ташкилотлар, оқимлар, секталар ва бошқаларнинг фаолияти ман этилади. Давлат бошқарув ва ҳокимият органларига, мансабдор шахсларга тазйиқ ўтказишга қаратилган ҳар қандай уриниш, шунингдек, яширин диний фаолият қонун билан таъқиқланади».

Шундай қилиб, Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон Республикаси ташкил топишининг назарий, ғоявий омилларининг роли ва ўрнини назарий-амалий жиҳатдан ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

§ 3. Қорақалпоғистон давлатчилигининг шаклланишида ва ривожда сиёсий ва ҳуқуқий омилларни роли

Мустақиллик - тенглик сари қўйилган биринчи қадам. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистонда миллий озодлик ва мустақиллик учун кураш 80 йилларнинг охирида авж олганлиги ҳаммамизга маълум.

Мазлум халқларнинг истиқлол, эрк учун кураши асрнинг ғоясига айланди.

Авваламбор, мустақилликнинг тикланиш жараёнига назар солсак, 80-90 йилларда яқиндагина жаҳонни ларзага солиб турган тоталитар давлатнинг миси чиқиб, тобора ҳалокатга яқинлашиб бормоқда эди. Бунда авваламбор мазкур тузумнинг ўз-ўзидан ичидан чириши билан баробар бутун мамлакатда демократик ғояларнинг тобора кучайиши муҳим ўрин эгаллайди.

Аммо жон талвасасига тушиб қолган қизил империя ҳали яшаш умидидан воз кечмаган эди. Шу равишда мамлакат ичра бир-бирига қарама-қарши икки оқим шаклланиб, бири қандай бўлмасин империяни сақлашни, иккинчиси эса уни ағдаришни вазифа қилиб қўйган эди.

Куч ва имкон нисбатига келганда империя тарафдорларининг мавқеи баланд бўлиб, улар қудратли қўшимча ва маҳфий кучларга эга эдилар. Шу боис унинг сиртмоғидан осонлик билан қутулишнинг иложи йўқ эди. Шунга қарамай, озодлик учун олиб борилаётган курашлар қизгин тус олиб, ниҳоятда масъулиятли ва мураккаб вазият юзага келди.

Хўш, тақдирни узил-кесил ҳал этувчи бундай шароитда Қорақалпоғистонда қандай сиёсат юргизилди.

1990 йилнинг 14 декабрида Қорақалпоғистон Олий Кенгашининг тўртинчи сессиясида давлат суверенитети декларациясининг қабул қилиниши катта аҳамиятга эга бўлди.²⁸

Декларациянинг аҳамияти шундан иборатки, у миллий-озодлик ғояларини етилтирди, кишиларни руҳлантирди, порлоқ келажакка умид ва ишонч бағишлади. Айни бир пайтда демократик ғояларни шакллантирди. Унда Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон Республикаси ва иттифоқдош республикалар ва бошқа давлатлар билан муносабатлари шартномалар ва битимлар асосида белгиланиши, шунингдек унинг Ўзбекистон ССР ва СССР таркибидан Қорақалпоғистон

²⁸ Қаранг: Қорақалпоғистон Совет Республикаси Давлат суверенитети тўғрисидаги Декларация. Нукус., 1990 йил.

халқининг умумий референдуми асосида ажралиб чиқиш ҳуқуқига эгаллиги ва янада ўзининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини ўзи мустақил ҳал қилиши, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини белгилаши ва давлат рамзлари (герб, байроқ, мадҳия)ни ўзи таъсис этиши кўрсатилган.

Декларация гарчанд ўша вақт шароитининг тақозосига кўра шаклан иттифоқ доирасида, мазмунан мустақил бўлишни ифода этган бўлса-да, лекин у озодлик сари ташланган катта кадам бўлди. У келажакда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти куришни узил-кесил яратиш учун шарт-шароит бунёд этди.

Ушбу Декларациянинг суверен Қорақалпоғистон давлатини ташкил топишида катта сиёсий-ҳуқуқий ва тарихий аҳамиятга эга бўлганлиги боис, биз унинг келиб чиқиш тарихига теран бир назар ташлашимиз лозим.²⁹

1990 йилнинг август-сентябр ойларида республика халқ депутатларининг бир гуруҳ фаоллари ўша ҳужжатнинг лойиҳаси устида ишлай бошлади. Лойиҳа тайёр бўлгандан сўнг, у Олий Кенгашнинг тегишли доимий комиссияларида муҳокама қилинди. Сўнгра жамоатчилик фикрини билиш, айрим муҳолифатчилар мақсадини аниқлаш учун Декларация лойиҳаси республика туманлари ва шаҳарларида муҳокама қилинди. У мажлисларга халқ депутатлари, фахрийлар, зиёллар, меҳнат жамоаларининг кўпгина вакиллари қатнашди. Умуман қатнашчиларнинг кўпчилиги Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон таркибида суверенитетини қўллаб-қувватлади.

Ана шундай сиёсий-ижтимоий шароитда Қорақалпоғистонга Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов келди. У 1990 йили 1 декабрда Нукусда депутатлар ва республика фаоллари, зиёллари билан учрашди.

И.А.Каримов Қорақалпоғистоннинг давлат суверенитетини қўллаб қувватлади. Президентимиз ўз сўзида Қорақалпоғистоннинг давлат суверенитети кўп миллатли республика халқларининг бундан буён ҳам ижтимоий ва иқтисодий ривожланиши кераклигини айтиб ўтдилар.³⁰

1990 йилнинг 11 декабрида Қорақалпоғистон АССР Олий Кенгаши Президиумининг мажлиси бўлди ва унда умумхалқ муҳокамасидан сўнг Декларациянинг лойиҳаси яна бир бор кўриб чиқилди.

²⁹ Нийетуллаев С.Д. "Қорақалпоғистон Республикасынын Конституциялық ҳуқықы" Н., "Билим", 1996 жыл 34-бет.

³⁰ Каримов И.А. "Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз". Т., "Ўзбекистон" 2000 йил 8 жилд 101 бет.

Олий Кенгашнинг доимий комиссияси Қорақалпоғистоннинг суверенитетини маъқуллади. У Қорақалпоғистон АССР ССРСРнинг субъекти ва у Ўзбекистон ССР таркибига кирадиган декларациянинг вариантини маъқуллади. Лекин Олий Кенгашнинг айрим доимий комиссияларининг депутатлари лойиҳанинг матнидаги «Б» вариантыни қувватлади. Унда ҚҚАССР Олий Кенгаши Қорақалпоғистоннинг давлат суверенитетини эълон қилади ва уни ССРСР федерациясининг субъекти сифатида Қорақалпоғистон суверен Совет республикаси-Қорақалпоғистон Республикаси қилиб қайта тузилади деб ёзилган эди.³¹

Агар Декларациянинг айтиб ўтилган нормасига эътибор қаратадиган бўлсангиз, у Қорақалпоғистон АССРнинг Ўзбекистон ССРнинг таркибига киришини назарда тутмади. Шунинг учун ҳам, декларациянинг «Б» варианты кўп тортишувларга учради.

Бу фикр 1990 йили 14 декабрда бўлиб ўтган Олий Кенгашнинг 4 сессиясида катта муҳокамага учради.

Лекин, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, сессия кўп фикрлилик, демократик принципларига жавоб берадиган даражада ўтди. Сессияда чиқиб гапирган бир депутатнинг сўзига эътибор берайлик:

«Мен суверенитет тўғрисида декларация лойиҳалари қоидаларининг, биринчи навбатда «А» вариантыни асосан қувватлайман. Яхши ишни тегишли босқичлар бўйича олға илгарилатиш керак. Вақтнинг ўтиши билан «Б» вариантнинг ҳам кўрилишини ким билсин. Республиканинг суверенитет олишига ишонаман, лекин аниқ фикрлар бизларнинг Ўзбекистон таркибида бўлишимиз лозим эканлигини кўрсатиб турибди».³²

Шундай қилиб, 1990 йил 14 декабрда Қорақалпоғистон Совет Республикаси Олий Кенгашининг XII чақириқ тўртинчи сессиясида Қорақалпоғистон совет Республикасининг “Давлат суверенитети тўғрисида” Декларация қабул қилинди.³³

Албатта, Қорақалпоғистоннинг давлат суверенитети тўғрисидаги Декларацияси унинг ўз вақтида қабул қилган бениҳоя катта аҳамиятга эга бўлган ҳужжатидир. Ушбу муҳим ҳужжатнинг қабул қилиниши суверен Қорақалпоғистон давлатчилиги барпо этилишига асос солди, яъни унинг илк пойдевори барпо этилди. Аввалги Қорақалпоғистон Совет Республикаси кейинчалик суверен Қорақал-

³¹ Қаранг: Совет Қарақалпақстаны, 12 декабрь, 1990 жыл.

³² Совет Қарақалпақстаны, 27 декабрь, 1990 жыл.

³³ Қаранг: Қорақалпоғистон Совет Республикаси Давлат суверенитети тўғрисидаги Декларация. Нукус. 1990 йил.

поғистон Республикаси деб номлана бошлади. Суверенитет тўғрисидаги Декларация Қорақалпоғистон Республикаси давлат статусини (мақомини) ривожлантиришга кенг йўл очиб берди.

Мухим ҳужжат деб эътироф этилаётган ушбу Декларация Қорақалпоғистон суверен Республикасининг янги Конституциясини ишлаб чиқишда ва қабул қилишда муҳим ҳуқуқий асос бўлди.

Ўзбекистон ўзининг давлат мустақиллигини кўлга киритганидан сўнг, Қорақалпоғистон АССР мустақил Ўзбекистон таркибидаги суверен Қорақалпоғистон Республикаси мақомини олди.

Ўзбекистон мустақиллиги суверен Қорақалпоғистон Республикасида адолатли, демократик, инсонпарвар жамият куриш учун йўл очиб берди, ўз миллий давлатчилигини кўришига имконият яратди.

Истиқлол йиллари янги суверен Қорақалпоғистон давлатчилигининг пойдеворини барпо этиш соҳасида пухта ва жиддий иш олиб борилган давр бўлди. Маълумки, қорақалпоқ халқи миллий давлатчилик асосларини куришда ҳамда том маънодаги сиёсий ва иқтисодий мустақилликка ўзбек халқи билан эришди ва ўзининг порлоқ келажagini яратишга киришди.

Шуни таъкидлаш муҳимки, 1991 йил 31 августдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг навбатдан ташқари VI сессиясида қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги махсус Қонуннинг 1-моддасида «Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга мустақил демократик давлатдир» дейилган.³⁴

Ушбу қоида биз юқорида сўз юритган 1990 йил 14 декабрдаги Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгашининг IV сессиясида қабул қилинган «Қорақалпоғистон Республикаси давлат суверенитети тўғрисида»ги Декларацияда ҳам ўз ифодасини топди.

Кейинчалик давлатимиз сиёсий –ҳуқуқий тизимида юз берган оламшумул воқеалардан бири бўлмиш Конституцияларимизда ҳам «Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига киради ва Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза этилади»³⁵ деб белгиланган.

Энг муҳим қоидалардан бири, Қорақалпоғистон Республикаси ўз халқининг хоҳиш-иродаси билан Ўзбекистон Республикаси таркибига

³⁴ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги 1991 йил 31-август Конституциявий қонуни» Т., «Адолат», 2000 йил 11-бет.

³⁵ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., "Ўзбекистон" 2003 йил 13-бет.

кирганлигини конституциявий қонунлаштирилганидир. У ўзининг 1993 йилги Конституциясининг 3-моддасида «Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси сиёсатига мос сиёсатни олиб боради»³⁶ деган қонидани мустаҳкамлади.

Мустабид жамиятдан янги тузумга кирган суверен Қорақалпоғистонда тўпланиб қолган сиёсий муаммолар ўз вақтида ҳал этилмаса, мўлжалланган маррага етиш амримаҳолдир.

Сиёсий муаммоларни ҳал этиш учун унинг асосий йўллари, механизмлари, ҳуқуқий асосларини яратиш ва амалга ошириш талаб қилинади.

Суверенитетга эришган Қорақалпоғистон Республикаси олдида турган сиёсий муаммолар, асосий вазифалар, қисқача айтганда, қўйидагича ифодаланади:

эски тузумдан бизга мерос бўлиб қолган бошқарув тизимини тугатиб, унинг ўрнида янгисини тезроқ жорий этиш;

хўжаликлар, ташкилотлар, фуқароларга эркинлик бериш, уларни тепадан туриб бошқаришга барҳам беришга эришиш;

халқни ижтимоий муҳофаза қилиш, адолат, ҳақиқат мезонини ўрнатишга халқнинг демократик ҳуқуқлари ва эркинликларини тўла таъминлашга қулайликлар туғдириш;

ҳар бир одамнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий фаолияти учун етарли эрк берадиган шарт-шароитларни яратиш;

барча фуқароларнинг қонун олдидаги ҳуқуқий тенглигини ва қонуннинг устунлигини, жамият манфаатлари ҳимоя қилиниши ва аҳолининг хавфсизлигини кафолатлайдиган ҳуқуқий давлатни барпо этиш;

ҳуқуқий давлатнинг қуроли ҳам, ҳимояси ҳам, қонун эканлигини сўзсиз таъминлаш, қонунларни менсимасликка, уларни бузишга асло йўл қўймаслик, қонунларимизни ҳурмат қилишга, унга бўйсунуш, риоя қилишга эришиш;

қатъий тартиб ва интизом, қонунга ҳурмат, анъаналарга ҳурмат – ҳуқуқий давлат фуқаролари учун одатий ҳол эканлигини халқ онгига сингдириш;

ҳуқуқий давлатда, аввало, давлатнинг ўзи, қолаверса, унинг барча органлари, мансабдорлар, барча фуқаролар қонунга бўйсунуши лозимлигига эришиш;

ҳуқуқий давлатнинг кучи қонун билан тартибнинг мувофиқлигида эканлигини унутмаслик;

---

³⁶ Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси. Н., "Қорақалпоғистон", 1998 йил 12 бет.

Қорақалпоғистон Республикаси миллий давлат қурилмасида ҳокимият учга ажратилади - қонунчилик, ижрочилик, суд ҳокимияти. Бу давлат ҳокимиятини суистеъмол қилмасликни таъминлайди. Ана шу тартибларга амал қилмасдан туриб, ҳеч қачон ҳуқуқий давлатга эришиб бўлмайди. Айти замонда, агар кучли ижрочилик ҳокимияти бўлмас экан, энг одил ва энг оқил қонунлар ва қарорлар ҳам бажарилмай, шунчаки қоғозда қолиб кетиши мумкин;

ягона мафкураинг, ягона дунёқарашнинг яккаҳокимлигидан воз кечиш, сиёсий ташкилотлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллигини тан олиш;

чинакам демократиянинг зарур ва қонуний таркиби сифатида кўппартиявийликни амалда шакллантириш;

Республика ҳудудида яшаётган, шу тупроқда туғилиб, шу юртга меҳнати синган ҳар бир инсонга тарихий қадриятлари, анъаналари, урф-одатларини, ўз динлари, тиллари ва маданиятларини ҳурмат қилиш қоидаларига устуворлик берилиши каби масалалардир.

Суверенитет сиёсий муаммоларининг энг муҳим хусусияти ва талабларидан яна бири - жамият ва давлат ҳаётининг барча масалалари, халқ хўжалигининг ҳамма тармоқларини бошқаришда, умуман давлатни идора қилишда кенг халқ оммаси иштирокини таъминлаш масаласидир.

Истиқлол йилларида Қорақалпоғистон Республикасида янги тузум учун ишончли пойдевор яратиш борасида муҳим натижаларга эришилди.

Ислохотларнинг навбатдаги поғонасида сиёсий тизимни демократиялаштириш энг долзарб вазифага айланиши табиий. Президентимиз И.А.Каримов Олий Мажлиснинг VI сессиясида таъкидлаганидек: «сиёсий тизимни ислохотлаштирмай туриб иқтисодиётни олға қараб ривожлантириш мумкин эмас».

Бу эса ўз навбатида, маълум муаммоларни ечишнинг объектив заруратини вужудга келтиради.

Суверен Қорақалпоғистонда сиёсий тизимни ислохлаштириш масаласи тўғрисида сўз юритишдан аввал, биз суверен давлатнинг сиёсий тизимидаги муҳим бир ҳолатга эътибор бермоғимиз лозим. Бу «суверен Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси сиёсатига мос сиёсатни олиб боради» деб Қорақалпоғистон Конституциясининг 3-моддасида белгиланган қоидасидир.

Президент И.А.Каримов томонидан мустақил давлат сиёсий тизимини тубдан ўзгартишнинг асосий тамойиллари ишлаб чиқилди

ва амалга оширилмоқда. Юқорида кўрсатилган моддага мувофиқ Қорақалпоғистоннинг ҳам сиёсий тизими айнан шу асосий тамойиллар орқали тартибга солинади.

Ўзбекистон халқи ва Қорақалпоғистон халқи 1991 йил 17 мартда, 1991 йил 29 декабрда, 1995 йил 26 мартда, 2002 йил 27 январда, 2004 йил 26 декабр ва 2005 йил 9 январда ўтказилган референдумларда республика сиёсий тизимини амалга ошириш усули, мақсади ва тузилишини қонуний деб эътироф этди. Ўзбекистон Республикасида бўлиб ўтган Президент сайлови, Олий Мажлис сайлови, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси сайлови, Президент ваколатининг узайтирилиши ва бошқалар Ўзбекистон жамияти мавжуд сиёсий тузумга бирдан-бир қонуний тузум деб қарашда яқдил эканлигидан далолат берди. Ўзбекистон сиёсий тизими чинакам самарали ва барқарор тизим деб ҳисобланиши ва шундай бўлиши учун барча асосларга эгадир.

Ўз суверенитетига эришган Қорақалпоғистонда миллий давлат тикланиб, сиёсий-маъмурий тизим умуммиллат манфаатлари нуқтаи назаридан шакллантирилди. Натижада тоталитар тизимга зарба берилиб, давлат бошқаруви миллийлаштирилди. Умумиттифоқ вазирликлари ва бошқармалари тугатилди. Биринчи навбатда ўз халқига ва ватанига содиқ парламентни шакллантиришга катта аҳамият берилди.

Ўзбекистон билан Қорақалпоғистон ўртасидаги ҳар томонлама муносабатлари ўзаро тенглик ва демократия талабларига хос ва мос равишда олиб борилишини алоҳида таъкидлаш лозим.

Истиқлолга эришган дастлабки кунларданок Қорақалпоғистон Ўзбекистон таркибида туриб ўз суверенитетининг ҳуқуқий асосларини мустақамлашга киришган эди. Жумладан, 1992 йил 9 январда Нукусда ўн иккинчи чақириқ Қорақалпоғистон Совет Республикаси Олий Кенгашининг еттинчи сессияси бўлиб ўтди. Сессияда – “Қорақалпоғистон Республикасининг расмий атамаси (номи) тўғрисида”ги Қорақалпоғистон Республикасининг қонуни қабул қилинди.

Унга биноан Республиканинг расмий атамаси (номи) сифатида “Қорақалпоғистон Республикаси” атамаси тасдиқланди. Бундан буён республиканинг Конституциясида, қонунларида ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда (актларда) давлат ва ижтимоий ҳаётда унинг расмий атамаси – Қорақалпоғистон Республикаси атамаси фойдаланиладиган бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикаси ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг асосий йўналишларини белгилаб берди.

Конституциянинг XVII боби Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий мақомига бағишланади. Унинг 70-моддасида «Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига киради», - деб кўрсатилган.

Асосий қонуннинг ушбу 70-моддаси 1992 йил 9 январда Қорақалпоғистон Республикаси ташкил топганлигини ва 1993 йил 9 апрелда қабул қилинган Асосий Қонуни билан унинг Ўзбекистон Республикаси таркибида суверен республика эканлигини тасдиқлайди.

Қорақалпоғистон Республикаси мустақиллигининг Ўзбекистон томонидан кафолатланиши ва муҳофаза қилиниши кўйидаги тизимда кўринади, булар: Ўзбекистон Республикаси Конституциясида Қорақалпоғистон Республикаси ҳуқуқлари ва ваколатларининг мустаҳкамлаб қуйилганлиги; Ўзбекистоннинг олий давлат органлари бўлмиш Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, Конституциявий, Олий Суд ва Олий Хўжалик Судларида Қорақалпоғистон Республикаси вакиллиги мавжудлиги; Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмаслиги, Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиш масаласи бўйича референдум ўтказиш ҳуқуқи; қорақалпоқ тилига давлат тили мақоми берилиши; Қорақалпоғистон Республикасининг бошқа давлатлар билан ташқи иқтисодий, маданий, илмий ва бошқа алоқалар ўрнатиш ҳуқуқи ва бошқалардир.³⁷

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўйича Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилган. Шунинг учун Қорақалпоғистон Республикаси фуқароси айна вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади (21-модда). Бундай қоида Ўзбекистон Республикасида “Фуқаролик тўғрисида”ги қонунда ҳам мустаҳкамланган (2-модда).

Бу конституциявий нормалар қорақалпоқ халқига Ўзбекистонда яшовчи бошқа халқлар фойдаланадиган ҳуқуқларини амалга ошириш имкониятини беради ва бу ҳуқуқ ва эркинликларнинг таъминланишига кафолат беради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида кўрсатилганидек, Қорақалпоғистон Республикаси ўз Конституциясини қабул қилади.

---

³⁷ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарх, Т., “Ўзбекистон”, 2001 йил, 361-362-бетлар.

Шундан келиб чиқиб, Қорақалпоғистон Республикаси қўйидаги ўз конституциявий-ҳуқуқий тизимига эга:

Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси;

Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий қонунлари;

Қорақалпоғистон Республикасининг мутоқ ваколатидаги масалаларни ҳал этиш учун қонунлар асосида қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари (актлари).

Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий-ҳуқуқий тизими Ўзбекистон Республикаси Конституциявий-ҳуқуқий тизимининг ажралмас қисми ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий тизимининг умумийлиги ва ажралмаслиги Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий-ҳуқуқий тизимига маълум талабларни қўяди. Улар қўйидагилардан иборат:

Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Республикаси Конституциясига зид бўлиши мумкин эмас;

Ўзбекистон Республикаси қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳам мажбурийдир.

Ўзбекистон Республикаси қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳам мажбурийлигини таъминлаш механизмини таҳлил қилганда қўйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш лозим бўлади:

Қорақалпоғистон қонунчилиги учун асос бўлиб хизмат қиладиган умумреспублика қонунларининг мавжудлиги;

Иккала республика парламентлари ҳар томонлама уйғунлашган қонунчилик фаолиятини юритишини таъминлаш;

Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистондаги барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мос келишини таъминлайдиган Конституциявий суд ва прокуратура органларининг самарали фаолият юритиши;

Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг бир-биридан фарқ қилишини минималлаштиришга имкон берадиган механизмни шакллантириш.

Ўзбекистон Республикаси Асосий Қонунида яна бир муҳим қоида ўрин эгаллаган, яъни Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 73-моддасига биноан, Қорақалпоғистон Республикаси ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас. Қорақалпоғистон Республикаси ўз маъмурий-ҳудудий тuzилиши масалаларини мустақил ҳал этиш ҳуқуқига эга.

Бунга аниқ мисол тариқасида Нукус тумани «Ақманғит» шаҳарчасининг чегараларини аниқлаш тўғрисидаги масаласига эътибор бериб қарасак бўлади, «Қорақалпоғистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топономик объектларга атамалар (ном) бериш ва уларнинг атамаларини қайта ўзгартириш масалаларини ечиш тартиби тўғрисида»ги Қорақалпоғистон Республикаси Қонунининг 5 ва 11-моддаларига мувофиқ, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг Президиуми (Раёсати) қарор қилади:

1. Нукус тумани Ақманғит шаҳарчасининг майдонини кенгайтириш тўғрисидаги Нукус тумани ҳокимининг 2001 йил 14 апрелдаги 81-сонли таклифи ва 2000 йил 20 мартдаги 118/3-сонли қарори маъқуллансин.

Нукус тумани:

саноат, транспорт ва бошқа ерлардан ўтадиган 67 гектар;

«Каттағор» ширкат хўжалиги чегараси ҳудудидан 96 гектар;

«Дарсан» ширкат хўжалиги ҳудудидан 134,3 гектар;

«Ақманғит» жамоа хўжалиги чегарасидан 52,4 гектар ер майдонлари Ақманғит шаҳарчаси ҳудудига ўтказилсин.

3. Ушбу қарор Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг навбатдаги сессиясига тақдим этилсин.³⁸

Нукус шаҳри

8 май 2001 йил

№192

Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси билан туташ ҳудудлари чегараларини ўзгартириш зарурати пайдо бўлса, бу масала Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан ўша жой халқининг манфаатини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикаси суверенитети реаллигининг асосий кафолатларидан яна бири шуки, бу қорақалпоқ халқи умумий референдум асосида Ўзбекистон Республикаси таркибидан ажралиб чиқиш ҳуқуқига эгалигидир (74-модда). Мазкур ҳуқуқнинг тан олинishi Қорақалпоғистон Республикаси ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи, яъни унинг ўз давлат – сиёсий мақомини эркин белгилаш, ўз иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланиш йўлини ўзи танлаши ва таъминлашининг Ўзбекистон Республикаси томонидан тан олинishiга гувоҳлик беради.

---

³⁸ Қаранг: Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг Президиуми мажлисининг №10 протоколи. 8 май 2001 йил. Н., «Қорақалпоғистон» 2001 йил 9 бет.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 75-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида тузилган шартномалар ва битимлар билан тартибга солинади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Республикаси таркибига кирган Қорақалпоғистон Республикасининг конституциявий мақомини тан олади ва ҳар томонлама муҳофаза қилади.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётда Қорақалпоғистоннинг биринчи Конституциясининг қабул қилиниши унинг мустақил ва эркин тараққиётининг ҳуқуқий асосларини яратиб берди.

Энди Қорақалпоғистон Республикаси мазкур Конституциясининг қабул қилиниши жараёнига алоҳида эътибор берган ҳолда унга тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир суверен давлатнинг ҳуқуқий асосларининг пойдевори унинг Асосий Қонуни – Конституциясидир.

Қорақалпоғистоннинг давлат суверенитети тўғрисидаги Декларацияси қабул қилингандан сўнг суверен давлатга бутунлай ўзгача, жаҳон халқаро ҳуқуқ нормаларига жавоб бера оладиган унинг Асосий Қонунини ишлаб чиқиш зарурати пайдо бўлди.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши 1992 йил 8 декабрда мустақил давлатнинг янги Конституциясини қабул қилган эди.³⁹ Ўзбекистондаги ана шундай катта ижтимоий, сиёсий ва буюк тарихий воқеадан сўнг Қорақалпоғистонда ҳам дарҳол Конституция лойиҳаси устида ишлашга киришилди.

1993 йилнинг феврал ойида бўлиб ўтган Конституциявий комиссиянинг навбатдаги мажлисида Асосий Қонуннинг лойиҳаси кўриб чиқилди ва унинг қарори билан лойиҳа Олий Кенгашнинг Президиуми муҳокамасига ҳавола этилди. Олий Кенгашнинг Президиуми Асосий Қонун лойиҳасини кенг равишда шарҳлаб ва Конституциявий комиссиянинг берган хулосаси асосида «Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг лойиҳаси тўғрисида»ги қарорини қабул қилди.⁴⁰ Бу Янги Конституция лойиҳаси 1993 йил 7 мартда республика газеталарида чоп этилди. Ундан олдин, 1993 йил 1 мартда Олий Кенгаш Президиумининг мажлисида «Қорақалпоғистон Республи-

³⁹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон». 1992. 45 бет.

⁴⁰ Қаранг: КРОК Президиуми мажлисларининг 53, 54, 55 баённомалари. Н., 1993. 8 бет.

каси XII чақириқ 12-сессиясини чақириш тўғрисида» фармон қабул қилган эди.⁴¹ Унинг кун тартибида кўриладиган масалалардан бири «Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг лойиҳаси тўғрисидаги» масала эди. Конституция лойиҳаси муҳокамасига Қорақалпоғистоннинг кўпчилик фуқаролари ҳамда бошқа турли жамоат бирлашмалари ва давлат ташкилотлари фаол қатнашдилар. 1993 йили 7 апрелда Конституция лойиҳаси ўзбек, рус ва қорақалпоқ тилларида газеталарда яна эълон этилиб, умумхалқ муҳокамасига қуйилди.⁴²

1993 йил 9 апрелда Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгашининг XII чақириқ 12 сессияси ўз ишини бошлади. Сессияда Қорақалпоғистон Республикасининг янги Конституциясининг лойиҳаси муҳокама қилинди.

Сессияда Олий Кенгашнинг раиси депутатлар олдида янги Конституция лойиҳаси тўғрисида қилган маърузасида қўйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтди:

Биринчидан, Конституция лойиҳасининг 1-моддасида “Қорақалпоғистон Ўзбекистон Республикасининг таркибига қирадиган суверен – демократик республика” деб ёзилган. Бунинг устига Ўзбекистон Республикаси Қорақалпоғистон Республикасининг суверенлигини ва ҳудудий бирлигини қонун асосида тан олади, у ҳозир мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституциясида ўз мавқеини топди ва мустаҳкамланди.

Иккинчидан, Қорақалпоғистон ўз Конституциясига ва қонунларига эга;

Учинчидан, Қорақалпоғистон, унинг розилигисиз ўзгартириб бўлмайдиган ўз ҳудудига эга;

Тўртинчидан, Қорақалпоғистон ўзининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини, ҳокимият ва бошқарув органларининг тизимини ўзи ечади ва белгилайди;

Бешинчидан, Қорақалпоғистон ва Ўзбекистоннинг ўзаро муносабатлари икки республика ўртасида тузилган шартномалар ва битимлар асосида кўрилади;

Олтинчидан, Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистоннинг таркибидан ажралиб чиқиш ҳуқуқига эга;

Еттинчидан, Қорақалпоғистон ўзининг давлат рамзлари: байроғи, герби ва мадҳиясига эга.

⁴¹ Қаранг: Вести Каракалпакстана, 4 марта 1993 г.

⁴² Қаранг: Вести Каракалпакстана, 7 апрель. 1993 г.

Мажлис депутатлари лойиҳанинг ҳар бир моддасини бирма-бир чуқур муҳокама қилиб, уни қабул қилдилар.

Республика Олий Кенгаши: «Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган кун 9–апрел умумхалқ байрами – Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси куни деб эълон қилинсин»⁴³, - деб қонун қабул қилди.

Шундай қилиб, Қорақалпоғистоннинг янги Конституцияси республикада яшовчи барча халқларнинг демократик ҳуқуқий давлатни қуришдек эзгу ниятидан ва озодликка эришиш йўлидаги орзу-армонидан яралган ҳужжатдир.

Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси ўз халқининг миллий манфаатларидан ва тараққиёт сари интилишларидан келиб чиқиб, жаҳон мамлакатлари конституциявий тажрибаларига ва авваламбор қорақалпоқ халқининг кўп йиллик давлатчилиги ривож тарихига, ўтмишига таянган ҳолда ишлаб чиқилган. Дарҳақиқат, Қорақалпоғистон Олий Кенгашининг конституциявий комиссияси жаҳоннинг бир қатор давлатларининг конституциявий ривожланиши тажрибаларини ўрганиб, Асосий Қонуннинг аҳамиятини янада юқори кўтарилишини ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Шунинг учун ҳам, Асосий Қонунда Конституциявий ҳуқуқнинг амалий омиллари ҳар тарафлама инобатга олинди ва у қўйидагиларни ўз ичига олади:

Биринчидан, Конституциявий тартиблаштириш тамойиллари, ҳокимият тақсимланиши – қонунчилик, ижрочи ва одил судлов, инсон ҳуқуқлари, халқаро ҳуқуқнинг умумий қоидаларини тан олиш, конституциявий тарқоқлик;

Иккинчидан, Конституциянинг муқаддимаси, унинг бўлимлари ва моддаларининг мантиқий мос равишда (мувофиқ) Асосий Қонунда жойлашиши;

Учинчидан, Конституция мазмунининг ўта ихчамлиги ва унда давлат ва ижтимоий ҳаётнинг қонун йўли билан ривожланишига кенг йўл очиб берилганлиги;

Тўртинчидан, Асосий Қонунда илк бор мафкуравий яккаҳокимликдан воз кечилганлиги ва ҳар кимнинг фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлигига эгаллиги;

Бешинчидан, конституциявий кафолатни таъминланганлиги ва қонунларнинг устунлигини тан олинганлиги;

---

⁴³ Қаранг: Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси. Н., "Қорақалпоғистон", 1998 йил 4 бет.

Олтинчидан, парламентар республика, бу халқни бошқаришнинг асосий шакли эканлиги. Конституцияда Қорақалпоғистон Олий Кенгаши ва унинг ҳуқуқий мақоми аниқ белгилаб берилганлиги.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтсак, Қорақалпоғистон Конституцияси аввалги Иттифоқ давридаги қабул қилинган ва ҳаракатда бўлган барча Асосий Қонунлардан қатъий фарқ қилади, ўзига хос муҳим хусусиятлари билан ажралиб туради.

Суверен Қорақалпоғистон Республикасининг янги Конституцияси 6 бўлим, 25 боб ва 116 моддани ўз ичига қамраб олган.⁴⁴ Лекин, кейинчалик Конституцияга киритилган ўзгартиришлар ва қўшимча-ларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси 6 бўлим, 26 боб ва 119 моддадан иборат бўладиган бўлди. Ўн иккинчи чақириқ Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгашининг 1994 йил 25 февралдаги ўн бешинчи сессиясида, биринчи чақириқ Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг 1995 йил 31 октябр-даги тўртинчи сессиясида ва 1997 йил 15 декабрдаги ўн учинчи сессиясида киритилган ўзгартиришлар ва қўшимчаларга мувофиқ “Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши” деб номланган бешинчи бўлимига учта модда (XIX бобда 84-85 моддалар; XX бобда 88 модда) қўшимча қилиб киритилди. Асосий Қонун муқаддимасининг моҳияти инсон ҳуқуқларини ва давлат суверенитетини ҳимоялаш, республика фуқароларига лойиқ ҳаётни, тинчлик ва миллий келишувни таъминлаш бўлиб ҳисобланади.

Конституция халқнинг эрку-иродаси билан яратилган. Чунки, Асосий Қонуннинг лойиҳаси умумхалқ муҳокамасидан ўтди ва уни халқ ўзининг сайлаган вакиллари – депутатлари қатнашишида қабул қилди.⁴⁵

Конституциянинг биринчи бўлими асосий тамойиллар: давлат суверенитети, халқ ҳокимияти, конституциянинг ва қонуннинг устунлиги, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасининг халқаро ва ташқи иқтисодий алоқаларига оид қоидалардан иборат, иккинчи бўлим инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари бўлиб, у ўз ичига қўйидаги умумий қоидалар, фуқаролик, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, сиёсий ҳуқуқлар, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари, фуқароларнинг бурчлари, бобларини қамраб олган. Учтинчиси жамият

⁴⁴ Қаранг: Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси. Н., «Билим» 1993 йил, 107 бет.

⁴⁵ Қаранг: Ниетуллаев С.Д. «Қарақалпоқстан Республикасынын конституциялық ҳуқуқы». Н., «Билим» 1996., 44-45 бет.

ва шахс бўлими, жамиятнинг иқтисодий негизлари, жамоат бирлашмалари, оила, оммавий ахборот воситалари; тўртинчиси маъмурий-ҳудудий тузилиши ҳақида, бешинчиси давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши бўлими бўлиб, у Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, Жўқорғи Кенгес Раиси, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг Президиуми, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, маҳаллий давлат ҳокимияти асослари, суд ҳокимияти, сайлов тизими, конституциявий назорат, прокуратура бобларидир. Молия ва бюджетга боғлиқ конституциявий нормалар. Конституциянинг сўнгги олтинчи бўлими конституцияга ўзгартириш киритиш тартибига бағишланган.

Давлат суверенитетининг мазмуни Конституцияда ўз аксини, ўз ифодасини топди ва у аниқ очиб берилди. Бинобарин, биринчи бобда «Қорақалпоғистон – Ўзбекистон Республикасининг таркибига кирадиган суверен демократик Республика» эканлиги қатъий тасдиқлаб берилган.

Суверенитетни ҳурмат қилиш халқаро ҳуқуқ ва халқаро муносабатларнинг асосий тамойили бўлиб ҳисобланади. Кўриниб турибдики, суверенитетнинг асл маъносига Қорақалпоғистон ҳали эришган эмас. Унинг маълум сабаби бор. Қорақалпоғистон Ўзбекистон таркибига кирадиган бўлганлигидан ўзининг хоҳиши билан республика суверенитетининг юқорида кўрсатилган айрим бўлаклари, қисмларини Ўзбекистоннинг эркига беради.

Бу жаҳондаги кўпчилик шундай давлатлар тузилишига тўғри келадиган ҳолат бўлиб ҳисобланади. Бу тамойилни Ўзбекистон Конституциясининг 70-моддаси тасдиқлайди. Унда Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза қилиниши тан олинади.

Асосий Қонунда республика тарихида аввал кўрилмаган конституциявий қоидалар ўрин олди. Шунинг учун ҳам, бундан буён Ўзбекистон ва Қорақалпоғистоннинг ўзаро муносабатлари Ўзбекистоннинг Конституцияси доирасида икки республика ўртасида тузилган шартномалар ва битимлар орқали тартибга солинади.

Қорақалпоғистон Ўзбекистон таркибидан умумхалқ референдуми асосида ажралиб чиқиш ҳуқуқига эга. Бу сиёсий масала Қорақалпоғистон давлатчилигининг ривожланиш тарихида 1990 йиллари амалга кирди ва Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгашининг 1990 йили 14 декабрда қабул қилган давлат суверенитети тўғрисидаги Декларациясида ва Ўзбекистон давлат мустақиллигининг Асослари

тўғрисидаги қонундан ҳам ўрин олган. Энди буларнинг барчаси конституциявий йўл билан ўз ечимига эга бўлди.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, мустақил Ўзбекистон Республикаси таркибида Қорақалпоғистон давлатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида сиёсий омилларнинг роли ва назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш ва кўрсатиб бериш муҳим аҳамиятга эга масала ҳисобланади.

§ 4. Қорақалпоғистон давлатчилигининг шаклланиши ва тараққиётида иқтисодий омиллар

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини эълон қилгандан бери миллий давлат тузумимиз мустаҳкамланиб, сиёсий аъмолларимиз умумжаҳон сиёсий қадриятларга тобора яқинлашар экан, собиқ иттифоқдан қолган оғир меросларни бартараф этаётган иқтисодиётимизга бозор иқтисодиётининг анъаналарини йил сайин сингдириб бораркан, биз дунёни, дунё бизни танир ва эътироф этар экан, янгича бунёдкорлик ва яратувчилик шукуҳи билан кечган йиллардан кўплаб тарихий ҳақиқатлар силсиласида яна биттаси ўзини оқлади, аниқроғи тасдиғини топди. У ҳам бўлса, ўзбек ва қорақалпоқ халқларининг, Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияларига кўра унитар давлат тизимидаги қардошлиқ муносабатлари, тарихий тақдирларнинг муштараклигидир. Бундай муштаракликни дунё кўрди, тан олди, эътироф этди, ҳавас қилди.⁴⁶

Қайта қуриш тажрибаси барбод бўлганлиги оқибатида Иттифоқнинг барча собиқ республикалари узок иқтисодий инқирозга учради, уларнинг кўпчилиги бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнидаги қийинчиликларга барҳам бера олмай сиёсий, миллий келишмовчиликлар, тўсқинликлар, қон тўкишмаларга учраб турган ҳолатларда Қорақалпоғистон халқининг асрлар давомида дўст, тотув ва қардош ўзбек халқи билан бир тақдирда бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг таркибида суверен республика бўлиб қолиши, бу қорақалпоқ халқи учун буюк бахт, бебаҳо бойлик ҳисобланади.

Дарҳақиқат, муҳтарам Президентимиз И.А.Каримов Нукуснинг 60 йиллик байрамида қилган маърузасида: «Ўзбекистоннинг ва Қорақалпоғистоннинг тақдирлари бирга қўшилган. Ўзбек ва қорақалпоқ халқларининг келажаги бири-биридан ажратилмас равишда бириккан»⁴⁷ деб таъкидлаган эди.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон мустақиллиги эълон қилинганданок бозор иқтисодиётига ўтиш бошланди. Бу - давр талаби эди. Президент И.А.Каримов томонидан Ўзбекистоннинг ва Қорақалпоғистоннинг ўзига хос бозор муносабатларига ўтиш йўли ишлаб чиқилди. Бозор муносабатларига ўтиш йўлига доир Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган беш тамойил нафақат республикамизда,

⁴⁶ Қаранг: «Ўзбекистон ҳудудлари мустақиллик йилларида». Т. «Шарқ» 1996. 6 бет.

⁴⁷ «Еркин Қарақалпақстан» 24 декабрь. 1992.

шунингдек, жаҳон жамоатчилиги томонидан ҳам маъқулланди. Энг муҳими халқимизнинг ўзи беш тамойилни қабул қилди ва қўллаб-қувватлади.

Республиканинг бозор муносабатларига ўтишда ўз йўлидан изчиллик билан бориши демократик ўзгартиришлар, республикани ривожланган мамлакатлар қаторига олиб чиқиш, унинг халқаро обрў-эътиборини мустаҳкамлаш учун пухта моддий негиз яратади. Фақат иқтисодий турмуш тарзига асосланибгина унга мос келадиган давлат тизимини ва кучли сиёсий тузилмани (структурани) барпо этиш мумкин.

Бу борада Президентимиз: «Энг муҳими – ижтимоий ларзаларсиз, қатъият ва изчиллик билан бозор муносабатларига ўтиш, жамики куч қудрат ва бойликлардан самарали фойдаланишни, халқ хўжалигининг барқарор ривожланишини, республиканинг турмуш даражаси юксак бўлган, иқтисодий тараққий этган мамлакатлар қаторига чиқиб олишни таъминлайдиган қудратли иқтисодий негизни вужудга келтираётган давлатчиликни мустаҳкам пойдеворини барпо этиш керак»⁴⁸ - деб таъкидлаган эди.

Ўзбекистонда ва Қорақалпоғистонда туб иқтисодий ислоҳотлар орқали бозор муносабатларини шакллантиришга киришилар экан, аввало, унинг стратегик мақсадлари белгилаб олинди.

Президент Ислом Каримов асарларида ва унинг республика парламентида сўзлаган нутқларида иқтисодий ислоҳотларнинг устувор йўналишлари ҳам назарий жиҳатдан пухта асослантириб берилди.

Аввало шуни айтиш керакки, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Қорақалпоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг давлат стратегик дастурларини маълум бир даражада ўзича қабул қилиши мумкин, лекин у ҳам Ўзбекистоннинг розилигисиз амалга оширилмайди. Чунки суверен Қорақалпоғистон Республикаси ўз халқининг хоҳиш-иродаси билан Ўзбекистон Республикаси таркибига киради, шунингдек, Қорақалпоғистоннинг 1993 йилги Конституциясининг 3-моддасида кўрсатилганидек, «Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистоннинг сиёсатига мос сиёсатни олиб боради».⁴⁹ Қорақалпоғистон Жўқорғи Кенгеси республиканинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг давлат стратегиясини Қорақалпоғистон Вазирлар Кенгаши орқали қонуний равишда амалга оширади.

⁴⁸ Каримов И.А. «Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли». Т. «Ўзбекистон» 74 бет.

⁴⁹ Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси. Н., «Қорақалпоғистон» 1998. 12 - бет.

Қорақалпоғистон Жўқорғи Кенгеси Ер, мулк, деҳқон-фермер хўжалиги, корхоналар, тадбиркорлик ва чет эл инвестициялари ва бошқа иқтисодий соҳага тегишли бўлган, бозор муносабатларига боғлиқ қонунлар ва қарорлар қабул қилди.

Суверен Қорақалпоғистоннинг илк конституциясида ҳам жамиятнинг иқтисодий негизларига алоҳида тўхталиб ўтилди. Бунда бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Қорақалпоғистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этиши, давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлаши тўғрисида сўз юритилади.⁵⁰

Давлатимиз Асосий Қонунида шунингдек, хусусий мулк унинг бошқа шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида бўлиши, мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкинлиги тўғрисида 51-моддада аниқ белгилаб қўйилган.

Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт, деган конституциявий қоида Конституциямизнинг 52-моддасида ўз ифодасини топган.⁵¹

Бозор иқтисодиётига ўтиш ҳар хил мулк шакллариининг мавжуд бўлиши ва ривожланишига кенг йўл очади, давлат мулки ўз эгаларини топишига шароит ҳозирлайди. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш иқтисодий ислохотларда етакчи ўринда туради. Давлат корхоналари ҳиссадорлик жамиятларига айлантдирилди. Мамлакатимизда ўтказилаётган хусусийлаштиришда бутун халқ қатнашади. Бу тадбир орқали давлат мулки фуқароларга берилади, ҳар бир киши миллий бойликдаги ўз ҳиссасига эга бўлади. Кичик корхоналар, савдо ва маиший хизмат корхоналари фуқароларга, муассаса ва корхоналарга сотилади. Шу тариқа хусусий мулк ривожлана бошлайди. Хусусийлаштириш – бу фақат мулкка эга бўлишгина эмас, шу мулкни ишлатиб иқтисодиётни ўстириш ва мустаҳкамлаш ҳам демакдир. Хусусийлаштириш натижасида мулкчи-

⁵⁰ Қаранг: Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси. Н., «Қорақалпоғистон» 1998. 24-25 бет.

⁵¹ Қаранг: Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси. Н., «Қорақалпоғистон» 1998 й. 25 бет.

лик халқчиллашади. Бундан пировард-оқибатда халқ оммасининг фаровонлиги яхшиланмоқда. Халқ фаровон бўлса давлат бақувват бўлади.⁵²

Ушбу муаммолардан хулоса чиқариб республикамизнинг Олий Кенгаши 1990 йили 15 декабрда ўзининг XII чақириқ 4-сессиясида «Қорақалпоғистоннинг мулк тўғрисида»ги қонунини қабул қилди. Ушбу қонун Қорақалпоғистон тарихида илк бор дунёга келган эди. У республикамизда мулк муносабатларини тартибга солишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий асосларини белгилаб берди.

Хусусийлаштириш жараёнини ташкил этиш ва унга раҳбарлик қилиш учун 1992 йил февралда Давлат мулкани бошқариш ва хусусийлаштириш Давлат қўмитаси таъсис қилинди. 1994 йилда унинг функциялари ўзгартирилиб, Давлат мулкани бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Давлат қўмитасига айлантирилди.

Шу ўринда айтиш жоизки, Қорақалпоғистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан Республика ҳудудида 2002 йилнинг сентябрига қадар 12653 хўжалик субъектлари тизимга олинган, шундан, 11345 хўжалик субъектлари фаолият кўрсатиб турибди. Жами 11527 хўжалик субъектлари кичик ва ўрта бизнес субъектларини ташкил қилади. Шу жумладан 950 кичик тадбиркорлик субъектлари, 381 ўрта тадбиркорлик субъектлари ва 8906 микрофирмалар фаолият кўрсатиб турибди, буларда жами 41582 киши меҳнат қилмоқда.⁵³

Давлат мулкани хусусийлаштиришнинг Президент И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган тамойиллари энг аввало ўзининг мараллий хусусиятларини ва талабларини ҳисобга олганлиги, айна пайтда ҳозирги замон илғор тажрибаларига мос келиши билан алоҳида ажралиб туради.

Ўзбекистонда олиб борилаётган иқтисодий ислохотларни амалга оширишда кўп миллатли Қорақалпоғистон халқининг, ана шу мўътабар юрт кишиларининг ҳам муносиб ҳиссаси бор.

Ўзбекистон ҳукумати Қорақалпоғистон Республикасини ҳар томонлама қўллаб-қувватламоқда. 1996 йили Ўзбекистон Давлат бюджетидан Қорақалпоғистонни ривожлантириш учун 10 миллиард сўм маблағ ажратилди. Бу Қорақалпоғистон миллий даромадининг 55

⁵² Қаранг: Ж.Туленов, З.Гофуров. «Мустақиллик ва миллий тикланиш». Т. «Ўзбекистон». 1996 й, 123-124 бетлар.

⁵³ Қаранг: Қорақалпоғистон Республикаси Адлия Вазирлиги кичик ва ўрта тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва химоя қилиш бўлимининг 2002 йил 9 ойига қадар ҳисоботи.

фоизини ташкил қилади. Ҳозирги кунга келиб, 2001 йили давлатимиз бюджетидан Қорақалпоғистонга 20 миллиард сўм ажратилди.

Қорақалпоқистонга берилаётган молиявий ёрдам миқдори ҳам ўсиб бормоқда. Бугунги кунда Ўзбекистон Марказий бюджетидан Қорақалпоғистонга берилаётган субвенция, яъни молиявий ёрдам миқдори 9 миллиардан ошиқ сўмни ёки бутун Қорақалпоғистон бюджети ҳаракатларининг 75 фоизини ташкил этмоқда. Ўзбекистон ҳукуматининг амалий ёрдам ҳамда қорақалпоқ халқининг фидоий меҳнати туфайли кейинги йилларда Қорақалпоғистонда аҳоли турмуш шароитини яхшилаш, туб иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш борасида қатор ижобий натижаларга эришилди. Энг аввало, элда тинчлик ва барқарорлик мустаҳкамланди. Ҳамжиҳатлик билан юрт истиқболи йўлида меҳнат қилишга шароит яратилди.

Республикада мулкчиликнинг янги шакллари пайдо бўла бошлади. Ишлаб чиқариш ва хизмат соҳасида нодавлат секторининг ҳиссаси ошиб борди. Айни пайтда саноат, қишлоқ хўжалиги ва савдода бу кўрсаткич 80-90 фоизни ташкил этмоқда.⁵⁴

Қорақалпоғистонда давлат банклари билан бирга тижорат ва хусусий банклар ҳам фаолият кўрсатмоқда. Агросаноат банки ва саноат қурилиш банклари ихтисослаштирилган ҳиссадорлик тижорат банкларига айлантирилди. Улар мулкчилик шаклларида қатъи назар, хўжалик юритувчи субъектларга хизмат кўрсатиши, давлатга қарашли бўлмаган янги корхоналар ҳамда фермер хўжаликларига молиявий ёрдам кўрсатишмоқда.

Қорақалпоғистон тарихида биринчи марта ташқи иқтисодий фаолият миллий банки ташкил этилди.

«Навоий-Учқудуқ-Султон – Увайстоғ-Нукус» темир йўлида тупроқ кўтармалари барпо этиш, сунъий иншоотлар қуриш ишлари 1994 йили бошланган. Сўнг йўл қуришда Навоий билан Учқудуқ оралиғидаги 120 километрлик масофада, кейинчалик Нукус билан Мискин оралиғидаги 209 километрлик масофада қурилиш суръати жадал олиб борилди.

Хуллас, 2000 йилнинг декабрига келиб, умумий узунлиги 342 километр бўлган янги йўлнинг қурилиши ниҳоясига етди. Кўркам вокзал бинолари ва 10 та бекат ҳам қуриб битказилди.

---

⁵⁴ Қаранг: И.А.Каримов «Янгича тафаккур-замон талаби»номли маъруза, Қорақалпоғистон Республикаси Жўкорғи Кенгесининг навбатдан ташқари сессиясидаги нутқи. «Адам ҳам Назым» «Инсон ва қонун»газетаси 1997 й. 25 июль. Н., 23 (30)-сони.

2001 йилнинг 23-март куни янги йўналиш бўйича дастлабки юк поезда ҳаракат қилди. 2002 йилнинг 1 июлигача бу йўлдан 4700 минг тоннадан зиёд юк ташилди ва қўшимча равишда 6,1 миллиард сўм даромад олинди.

Ниҳоят, 2002 йилнинг 22 август куни эса биринчи (илк) йўловчи поезда ҳам қатнай бошлади.

«Мамлакатимиз минтақаларини ўзаро боғлайдиган бу темир йўл тармоғи 2001 йил 18 миллион АҚШ доллари миқдоридан валюта тежалишига имконият туғдирди, дея таъкидлайди Президент Ислам Каримов Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг навбатдан ташқари сессиясида. -Қувончлисиз шуки, темир йўл фойдаланишга топширилгач, қарийиб минг нафар қорақалпоқ йигит – қизлари иш билан таъмин этилди.

Энг муҳими, бу темир йўл қорақалпоқ заминдаги табиий бойликларни ўзлаштиришга, улардан халқимиз, аввало, шу ерда яшайдиган одамларнинг манфаати йўлида фойдаланишга хизмат қилади»⁵⁵

Қорақалпоғистоннинг суверенли янги даврида аграр секторига ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Чунки, иқтисодиётнинг аграр сектори ривожлантириш муаммоларини ҳал этиш Қорақалпоғистоннинг бозорга ўтишдаги бутун стратегиясини ҳал этувчи бўғиндир. Бу қишлоқ хўжалигининг республика иқтисодий ва ижтимоий ҳаётидаги ролидан келиб чиқади. Қишлоқ хўжалиги республика ҳаётини таъминлашнинг асоси, саноатнинг етакчи тармоқларини ривожлантиришнинг, шунингдек, экспорт ресурслари ва валюта тушумларининг энг муҳим манабаларидандир.

«Қорақалпоғистонда меҳнатга лаёқатли аҳолининг асосий қисми қишлоқда истиқомат қилади. Шундай экан, аҳолининг тақдири, турмуш даражаси, қишлоқ хўжалигидаги ислохотларнинг қай йўсинда амалга оширилишига боғлиқ.

Орол бўйи минтақасининг, айниқса Қорақалпоғистоннинг табиий шароити мураккаб. Бу ерда сув тақчил, ёз жазирама иссиқ, қиш совуқ келади. Тупроқ ўта шўрланган. Бу ерда деҳқончилик икки-уч баробар кўп меҳнат талаб этади. Ана шу жиҳатдан қараганда, Қорақалпоғистонлик деҳқонларнинг меҳнатини алоҳида тақдирлаш керак»⁵⁶, деб таъкидлайди Президент И.А.Каримов.

⁵⁵ Гаффор Ҳотамова. Ўзбекистоннинг олтин белбоғи, «Халқ сўзи» 2002 йил 24-август 177 (3005) сони 2 бет.

⁵⁶ И.А. Каримов «Янги тафаккур – замон талаби» номли маъруза Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг навбатдан ташқари сессиясидаги нутқи. «Адам ҳам Нызам», «Инсон ва қонун» газетасидаги Президент 1997 йил 25 июн №23 (30) сони.

Қорақалпоғистонда бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида мулкнинг ҳар хил шакллариغا кенг йўл очиш, фуқаролик ҳуқуқ муносабатлари, иқтисодий муносабатларни чуқурлаштириш ва ривожлантириш мақсадида «Мулк тўғрисида», «Ижара тўғрисида», «Корхоналар тўғрисида», «Ер тўғрисида», «Деҳқон (фермер) хўжалиги тўғрисида»ги ва шу каби Қорақалпоғистон Республикасининг бошқа қонунларини кўрсатиб ўтиш ўринли бўлади.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган дастлабки кунлардаёқ, мамлакат Президенти И.А.Каримов қишлоқ хўжалиги соҳасини ривожлантиришга катта эътибор билан ёндашиб, аграр сиёсатда қишлоқ хўжалигининг тараққиёт топиши, пахта якка ҳокимлигидан воз кечиш, истеъмол маҳсулотлари билан аҳолини таъминлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашни ривожлантириш каби ўлкан аҳамиятли масалаларга эътиборни қаратган эди. Шунга кўра, мамлакатда қишлоқ хўжалигини қайта қуриш, ислохотларни чуқурлаштиришда ҳам Президент Ислон Каримов ишлаб чиққан 5 тамойилга асосланган ҳолда, масалаларга бозор муносабатлари талабларидан келиб чиққан ҳолда ёндашиб, стратегик манфаатларини ҳисобга олиб иш юритила бошланди. Натижада истеъмол маҳсулотларини кўпайтириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилиш ошди, бу хил ишларнинг барқарор ривожланишда пахта ва дон маҳсулотларини етиштиришнинг кўпайганлиги катта рол ўйнади.

Бундай вазият қишлоқ хўжалиги иқтисодиётининг аграр мамлакатдаги ўрни, йўналишлари ва ислохот мазмун-моҳиятини белгилади.

Иқтисодий ўзгаришлар, ижтимоий соҳадаги воқеа-ҳодисалар Қорақалпоғистон Республикаси агросаноат мажмуаси корхоналарини ҳам четлаб ўтмаётир. Қишлоқ товар ва маҳсулот етиштирувчилари маҳсулот етиштириш ва моддий-техника ресурсларига эга бўлишда тўла эркин фаолият кўрсата бошладилар, ўз даромадларидан ўзлари хоҳлаганларича фойдаланмоқдалар. Рақобат қилиш учун барча имкониятлар яратилган, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасининг 80 фоизи хусусийлаштирилган. Ердан фойдаланиш тизимидаги анчагина ўзгаришларга ҳам ўтказилаётган сиёсатнинг самарали натижаси деб қараш керак.

Биринчидан. Худудий иқтисодиёт структурасини Қорақалпоғистон аҳолиси нуфузининг ўсиши суръатларини ҳисобга олган ҳолда қайта кўриб чиқиш зарур.

Иккинчидан. Барча соҳаларда амалга оширилаётган ислоҳотлар самарадорлигини амалга ошириш. Қишлоқ жойларда фермер ва деҳқон хўжаликларини тараққий топтириш, кичик ва ўрта бизнесни йўлга қўйиш.

Учинчидан. Энг муҳим, долзарб масала-бу оддий ишчи, меҳнаткаш халқнинг меҳнатга, ўз ишига муносабатини ўзгартириш, уларни ҳар томонлама рағбатлантириш...»⁵⁷.

Ушбу муаммоларнинг ҳал этилишида қишлоқ жойларда кенг қулоч ёяётган фермерлик ҳаракатлари муҳим ўрин тутади.

Иқтисодиётда бозор муносабатлари қарор топар экан, бу жараёнда бутун Қорақалпоғистон Республикаси иқтисодиётида, агро-саноат комплексида фермер ва деҳқон хўжаликлари марказий ўрин тутади. Бу дегани – фермерлар ва деҳқон хўжаликлари иши раванқ топар экан, тупроқ унумдорлиги ҳам ишлаб чиқариш рентабеллиги ҳам, ижтимоий муаммолар ечими ҳам – барибир ўз ўрнида ҳал бўлиб, иқтисодий ҳаётимиздаги бош мақсад – ислоҳотлар ўз самарасини бера бошлайди, аҳолининг турмуш даражаси кўтарилади.

Қорақалпоғистон Республикасида фермер хўжаликларини ташкил қилиш ва йўлга қўйиш ишлари мураккаб ижтимоий ва иқтисодий шароитларда амалга оширилмоқда.

2001 йилда фермер ва деҳқон хўжаликларига 625.9 млн. сўм ажратилган, шу жумладан 9 млн.сўм (1.4%) нақд берилган. Ҳолбуки, 1999 йил охирларида ушбу кўрсаткичлар 447.4 ва 7.0 млн сўмни (2.9%ни) ташкил этган.

Ҳисобот даврида кичик ва ўрта бизнес фаолияти учун бюджетдан ташқари жамғармалардан 215.4 млн. сўм (2000 йилда 207.2 млн.сўм), «Бизнесфонд» жамғармасидан 102.1 млн сўм, (54.5 млн.сўм), иш билан таъминлаш жамғармасидан 103.2 млн сўм, (152.7 млн.сўм), деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси томонидан 10.1 млн.сўм (0) ажратилган⁵⁸.

Қорақалпоғистонда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш келажакда энг илғор замонавий шакл-тамоийилларга, услубларга асосланади, агросаноат интеграцияси, илмий-техникавий тараққиёт ютуқларини жорий қилиш, ишни ташкил этишнинг энг илғор шаклларидан фойдаланиш, хўжалик ва бозор механизминини бошқаришда

⁵⁷ Юсупбоев Кенгесбой Кенгесбоевич. «Қорақалпоғистоннинг аграр секторида иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш хусусиятлари». Тошкент, «Ўзбекистон». 2001 й. 90-91 бет.

⁵⁸ Қаранг: Юсупбоев Кенгесбой Кенгесбоевич. «Қорақалпоғистоннинг аграр секторида иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш хусусиятлари». Тошкент, «Ўзбекистон». 2001 й. 142-143 бет.

тобора мукамалликка эриша бориш йўллари билан амалга ошади, деб умид қилса бўлади.

Қайд этиб ўтиладиган яна бир тавсия шундан иборатки, ислохотларни ўтказишга, белгиланган дастурни амалга оширишга, янги технологияларни жорий қилишга тайёр бўлган, билимдон ва малакали кадрларни тайёрлаш ҳамда қайта тайёрлашга эътиборни кучайтириш зарур.

Демак, ҳар бир корхонада ташкилий-иқтисодий тадбирларни амалга ошириш муваффақиятли технологик интизомга, маблағларни самарали сарфлашга, ишлаб чиқаришни бозор талабларига мослашга, замонавий меҳнат усулларини жорий этишга ва хўжаликнинг ички захиралардан манфаатли фойдаланишга боғлиқ.

Шундай қилиб, Қорақалпоғистон давлатчилигининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнида иқтисодий омилларнинг эгаллаган ўрнини назарий ва амалий жиҳатдан очиб бериш аҳамиятга эга масалалардан ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А Каримов асарлари:

1.1 **Каримов И.А** “Ўзбекистонинг ўз истиқлол ва тараққиёт йули” Т.: Ўзбекистон, 1992 йил.

1.2 **Каримов И.А** “ Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолатлари”. Т.: Ўзбекистон, 1993 йил.

1.3 **Каримов И.А** “ Ўзбекистон – бозор мунособатларига ўтишнинг ўзига хос йўли” Т.: Ўзбекистон, 1994 йил.

1.4 **Каримов И.А** “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” Т.: Ўзбекистон, 1995 йил.

1.5 **Каримов И.А** “Ўзбекистоннинг ижтимоий – сиёсий ва иқтисодий ривожланишининг асосий принциплари” . Т.: Ўзбекистон, 1995й.

1.6 **Каримов И.А** “Ўзбекистон – келажаги буюк давлат” «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура» 1- жилд, Т.: Ўзбекистон, 1996 йил.

1.7 **Каримов И.А.** “Ижобий ишларимизни охирига етказайлик”. “ Биздан озод ва обод Ватан колсин” 2 – жилд, Т.: Ўзбекистон, 1996й

1.8 **Каримов И.А.** “Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари” Т.: Ўзбекистон, 1996 й.

1.9 **Каримов И.А** “ Бунёдкорлик фаровон ҳаёт асоси” “Бунёдкорлик йўлидан”

4 – жилд, Т.: Ўзбекистон, 1996 йил.

1.10 **Каримов И.А.** “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” Т.: Ўзбекистон, 1997 йил.

1.11 **Каримов И.А.** “ Ўзбекистон буюк келажак сари ” Т.: Ўзбекистон, 1998 йил.

Каримов И.А. “Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз” Асарлар тўплами. 7 – жилд, Т.: Ўзбекистон, 1999 йил.

Каримов И.А. "Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз". Асарлар тўплами. 8 – жилд, Т.: Ўзбекистон, 2000 йил.

Каримов И.А. “Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш” Т.: Ўзбекистон, 2005 йил

II. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик ҳужжатлари:

2.1 Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.- Т.: Ўзбекистон, 2003 йил.

2.2. ”Ўзбекистон Республикасининг “Давлат мустақил-лиги асослари тўғрисида” ги қонуни, 1991 йил

2.3 Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси - Н.: “Қорақалпоғистон” 1998 йил.

2.4. Қорақалпоғистон Республикасининг “Давлат суверенитети тўғрисида” ги, Декларацияси - Н.: 1990 йил.

2.5. Ўзбекистон Республикасининг “Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида ” ги қонуни, 1993 йил

2.6 Ўзбекистон Республикаси “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида” ги қонуни, 1993 йил

2.7 Ўзбекистон Республикаси “Судлар тўғрисида” ги қонун. 1993 йил,

2.8 Ўзбекистон Республикаси “Судлар тўғрисида” ги янги таҳрирда қонуни. 2000 йил

2.9 Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат бирлашмалари тўғрисида” ги қонуни Ўзбекистонинг янги қонунлари Т.: Адолат, 1993 йил.

2.10. Ўзбекистон Республикасининг “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида” ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ахборотномаси. –Т., 1999 № 5-6.

2.11. Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида” ги қонуни//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси: - Т.: 1999 № 5

2.13. Қорақалпоғистон Республикасининг “Жўқорғи Кенгеси тўғрисида” ги Конституциявий қонуни , 1994 йил

2.14. Қорақалпоғистон Республикасининг “Жўқорғи Кенгеси тўғрисида” ги янги таҳриридаги қонуни, 1998 йил

2.15. Қорақалпоғистон Республикасининг “Жўқорғи Кенгесига сайлов тўғрисида” ги қонуни, 1994 йил

2.16. Қорақалпоғистон Республикасининг “Жўқорғи Кенгесига сайлов тўғрисида” ги янги таҳриридаги қонуни, 1998 йил

2.17 Қорақалпоғистон Республикасининг “Жўқорғи Кенгеси Регламенти тўғрисида” ги қонуни, 1994 йил

2.18 Қорақалпоғистон Республикасининг “Жўқорғи Кенгеси Регламенти тўғрисида” ги янги таҳриридаги қонуни, 1998 йил

2.19 Қорақалпоғистон Республикасининг “Конституция-вий назорат қўмитаси тўғрисида”ги қонуни, 1993 йил

2.20 Қорақалпоғистон Республикасининг “Конституциявий назорат қўмитаси тўғрисида”ги янги таҳриридаги қонуни, 1998 йил

2.21 Қорақалпоғистон Республикасининг “Жўқорғи Кенге-си қўмиталари ва комиссиялари тўғрисида”ги қонуни, 1993 йил

2.22 Қорақалпоғистон Республикасининг “Жўқорғи Кенгеси қўмиталари ва комиссиялари тўғрисида”ги янги таҳрирдаги қонуни, 1998 йил

2.23 Қорақалпоғистон Республикасининг “Қонунларни матбуот-да эълон қилиш тартиби ва уларнинг кучга кириши тўғрисида”ги қонуни, 1994 йил

2.24 Қорақалпоғистон Республикасининг “Вазирлар кенгаши тўғрисида”ги қонуни, 1993 йил

2.25 Қорақалпоғистон Республикасининг “Вазирлар кенгаши тўғрисида”ги янги таҳриридаги қонуни, 1998 йил

2.26 Қорақалпоғистон Республикасининг “Вазирлар Кенгаши регламенти тўғрисида”ги қонуни, 1996 йил

2.27 Қорақалпоғистон Республикасининг “Вазирлар Кенгаши регламенти тўғрисида”ги янги таҳрирдаги қонуни, 1998 йил

2.28 Қорақалпоғистон Республикасининг “Халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги қонуни, 1994 йил

2.29 Қорақалпоғистон Республикасининг “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги қонуни 1994 йил

2.30 Қорақалпоғистон Республикаси “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонун 1993 йил

2.31 Қорақалпоғистон Республикасининг ўз кучидаги қонунлар тўплами, 8 сон., “Қорақалпоғистон” 1993 йил.

2.32 Қорақалпоғистон Республикасининг “Давлат байроғи тўғрисида”ги қонуни, 1992 йил

2.33 Қорақалпоғистон Республикасининг “Давлат герби тўғрисида”ги қонуни 1993 йил

2.34 Қорақалпоғистон Республикасининг “Давлат мадҳияси тўғрисида”ги қонуни 1993 йил

2.35 Қорақалпоғистон Республикасининг “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги қонуни 1998 йил

2.36 Қорақалпоғистон Республикасининг “Дехқон хўжалиги тўғрисида”ги қонуни 1998 йил

2.37 Қорақалпоғистон Республикасининг “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонуни 1998 йил

2.38 Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раёсати мажлисининг № 10 сонли баённомаси 2001 йил. Н.: Қорақалпоғистон 2001 йил.

III. Махсус адабиётлар:

3.1. Азизходжаев.А.А. “Давлатчилик ва маънавият ” Т.: Шарқ 1997 йил.

3.2. Ахунжанов Л.М. “ Становление и развитие национальной государственности Республики Каракалпакстан ” Т.: Ўзбекистон 1992 йил.

3.3. Бобоев Х, Ғофуров З., Исломов З. “Миллий истиқлол мафқураси ва тараққиёт ” Т.: Янги аср авлоди 2001 йил.

3.4. Бобоев Х, Ғофуров З. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий – маърифий таълимотлар тараққиёти. Т.: Янги аср авлоди 2001 йил.

3.5. Давлат ва ҳуқуқ асослари (изоҳли луғат) Т.: Ўқитувчи 1996 йил.

3.6. Жалилов. Ш. “Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ислоҳоти: тажриба ва муаммолар”. Т.: Ўзбекистон 1994 йил.

3.7. Жўраев Н., Файзуллаев Т. “ Ўзбекистон тарихи: миллий истиқлол даври” (11- синф ўқувчилари учун дарслик) Т.: Шарқ 2000 йил.

3.8. Ҳуқуқий демократик ислоҳотлар. Т.: Ўзбекистон 1997 й.

3.9. Ишанов. А и другие “История и государство и права УзССР” Т.: Фан 1964 год.

3.10. Камалов С. Каракалпаки XVIII – XIX веках.

3.11. Камалов С., Қощанов А. “Каракалпакистан тарийхи” Н.: Билим 1993 жыл.

3.12. Камилов. К. “Маҳаллий давлат вакиллик ва ижроия органларини демократиялаш” Демократик давлат сари. Т.: 1993 йил.

3.13. Каримова. О, Ғаффорова. З, “Давлат ва ҳуқуқ асослари” Т.: Ўқитувчи 1995 йил.

3.14. Кутибаева. Е.Д. Органы государственного управление Республики Каракалпакстан. Нукус. Каракалпакстан. 1992 г. С. 62.

3.15. Кутибаева. Е.Д. Органы исполнительной власти Республики Каракалпакстан. Нукус. Каракалпакстан. 2002 г. С. 108.

- 3.16. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллари. Т.: Ўзбекистон 2001 йил.
- 3.17. Мустақиллик – бу ҳуқуқ. Т.: Ўзбекистон 1997 йил.
- 3.18. Нажимов М. Утемурадов М. “Ўзбекистон Республикаси таркибида Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий мақоми” Т.: ТДЮИ. 2002 йил.
- 3.19. Ниетуллаев. С.Д. Қарақалпақстан Республикасынын конституциялық ҳуқуқи. Н.: Билим 1996 йил.
- 3.20. Ниетуллаев. С.Д. Қорақалпоғистон янги конституцияси ва унинг давлат қурилишидаги ислохотлари. Н.: Қорақалпоғистон 1993 йил.
- 3.21. Одилқориев. Х. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. Т.: Ўзбекистон 1995 йил.
- 3.22. Одилқориев. Х. Ўзбекистон Республикасининг янги конституцияси ва ҳокимиятлар тақсимланиш принципи. Т.: Ўзбекистон 1993 йил.
- 3.23. Очерки история Каракалпакской АССР. Том 1.
- 3.24. Сарыбоев. К. “Қорақалпоғистон тарихи ” Н: Билим 1995 й.
- 3.25. Таджиханов У., Ўразаев Ш., Одилқориев Х. “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи” Т.: Молия нашриёти 2002 йил.
- 3.26. Тажиханов У. Саидов А. “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” Т.: 2001 йил.
- 3.27. Толстов. С.П. “Древнейшие юго- западные связи в экогенезе каракалпаков” Советская этнография № 2, М., 1971 год.
- 3.28. Туленов Ж., Гафуров З. Мустақиллик ва миллий тикланиш. Т.: Ўзбекистон 1996 йил.
- 3.29. Умарова.К. “Политическая культура народов Узбекистана и Каракалпакстана: исторический опыт формирования” Н.: Каракалпакстан 1995 год.
- 3.30. Ўразаев. Ш.З. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т.: Адолат 1994 йил.
- 3.31. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т.: Ўзбекистон 2001 йил.
- 3.32. Ўзбекистон Республикаси энциклопедияси Т.: Қомуслар бош тахририяти 1997 йил.
- 3.33. Ўзбекистон Республикасининг давлат ва маъмурий тузилиши. Т.: Шарқ 1996 йил.

3.34. Ўзбекистон ҳудудлари мустақиллик йилларида. Т.: Шарқ 1996 йил.

3.35. Хусанов.О.Т “Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳокимияти органлари” Т.: Университет 1994 йил.

3.36. Хусанов.О.Т. “Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият” Т.: Шарқ 1996 йил.

3.37. Хусанов.О.Т. “Ўзбекистон Республикаси давлат органлари. Т.: Шарқ 1996 йил.

3.38. Эрниязова.Г. “Конституционные основы развития Каракалпакстана” Н.: Билим 1992 йил.

3.39. Юсупбоев.К.Ю. “Қорақалпоғистонинг аграр секторига иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш хусусиятлари” Т.: Ўзбекистон 2001 йил.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
§ 1. Қорақалпоғистон давлатчилигининг шаклланишида назарий ва тарихий омиллар урни.....	7
§ 2. Қорақалпоғистон давлатчилигининг тараққиётида ғоявий омиллар аҳамияти.....	19
§ 3. Қорақалпоғистон давлатчилигининг шаклланишида ва ривожда сиёсий ва ҳуқуқий омилларни роли	28
§ 4. Қорақалпоғистон давлатчилигининг шаклланиши ва тараққиётида иқтисодий омиллар	44
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	53

Махмут УТЕМУРАТОВ

**ЎЗБЕКИСТОН ТАРКИБИДА
ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ТАШКИЛ ТОПИШИНИНГ НАЗАРИЙ, ТАРИХИЙ,
СИЁСИЙ-ҒОЯВИЙ АСОСЛАРИ**

Мухаррир: С.Салимова.
Техник муҳаррир: А.Боймаматов.
Мусахҳих: Н.Мирзажонова.
Компьютерда саҳифаловчи: Ф.Нурлибаев.

Босишга рухсат этилди: Ҳажми: б.т. Адади: Буюртма: №
ТДЮИ кичик босмахонасида босилди.
Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ 35.